

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Katedra sociologie

Bakalárska práca

Alexandra Dupláková

Karnizmus ako neviditeľná ideológia:

(Ne)máme na výber.

Karnismus jako neviditelná ideologie:

(Ne)máme na výběr.

Carnism as an invisible ideology: We do (not) have
a choice.

Praha 2018

Vedúci práce: PhDr. Tereza Vandrovcová, Ph.D.

Pod'akovanie:

Chcela by som sa veľmi pekne pod'akovať vedúcej tejto práce, pani doktorke Tereze Vandrovcovej, za jej cenné rady, pripomienky, a hlavne čas, ktorý mi venovala. Bez jej pomoci by som to určite nezvládla a za to jej ešte raz veľmi d'akujem.

Taktiež by som sa chcela pod'akovať svojim najbližším priateľom, ktorí ma veľmi podporovali v priebehu písania tejto práce.

Prehlásenie:

Prehlasujem, že som bakalársku prácu vypracovala samostatne, že som riadne citovala všetky použité pramene a literatúru a že práca nebola využitá v rámci iného vysokoškolského štúdia či k získaniu iného alebo rovnakého titulu.

V Prahe, dňa, 2018

.....

Alexandra Dupláková

Abstrakt:

Táto práca sa zaoberá konceptom karnizmu. Karnizmus je neviditeľná ideológia, ktorá ľuďom dovoľuje jesť len niektoré zvieratá, ktoré sú im umelo predkladané ako jedlé (zvyšné sú nejedlé), a ktorá im pomáha prekonávať nepríjemné pocity vyvolané konzumáciou mäsa týchto zvierat, aby si tak zabezpečila svoje miesto v spoločnosti. Autorka najprv skúma historický a socio-kultúrny kontext vývoja vnímania mäsa v spoločnosti a odhaľuje prevažne kultúrne a náboženské vplyvy na rozdelenie zvierat na jedlé a nejedlé. V ďalšej časti autorka vysvetľuje charakter karnizmu, ktorého hlavnými znakmi sú univerzálnosť, používanie násilia a neviditeľnosť. Zisťuje, že pomocou týchto a ďalších obranných mechanizmov, karnizmus, ako dominantná ideológia, podsúva ľuďom svoje hodnoty bez toho, aby si to uvedomovali. Na záver sa autorka práce venuje rizikám, ktoré karnizmus môže predstavovať a analyzuje riešenia, ktoré by mohli vylepšiť situáciu v spoločnosti.

Kľúčové slová: karnizmus, mäso, jedlé a nejedlé zvieratá, kognitívna disonancia, obranné mechanizmy, ideológia, vegánstvo, spoločnosť

Abstract:

This thesis deals with the concept of carnism. Carnism is an invisible ideology that allows people to eat only some animals that are artificially presented to them as edible (the remaining are not edible), and that helps them overcome the unpleasant feelings caused by the consumption of these animals in order to secure its place in society. Author of this paper first examines the historical and socio-cultural context of evolution of the perception of meat in society and reveals predominantly cultural and religious influences on the classification of animals as edible and non-edible. In the next chapter she explains character of carnism, of which main features are universality, use of violence and invisibility. Author finds that by using these and other defensive mechanisms, carnism, as a dominant ideology, replaces values with its own. Finally, author addresses the risks that carnism may cause and analyzes solutions that could improve the situation in the society.

Key words: carnism, meat, edible and non-edible animals, cognitive dissonance, defense mechanisms, ideology, veganism, society

Obsah

Úvod	6
1. Mäso v spoločnosti – aký má význam?	9
1.1 Kultúrna podmienenosť	15
1.1.1 Vplyv náboženstva.....	16
1.1.2 Prečo konzumujeme mäso len niektorých zvierat?.....	19
2. Úvod do karnizmu	22
2.1 Karnizmus je ideológiou:	24
2.1.1 Univerzálnou.....	24
2.1.2 Násilnou.....	24
2.1.3 Neviditeľnou.....	24
2.2 Obranné mechanizmy karnizmu.....	25
2.2.1 Zapieranie a vyhýbanie sa	27
2.2.2 Rutinizácia	27
2.2.3 Disociácia	27
2.2.4 Racionalizácia = 3N + 1N.....	28
2.2.5 Kognitívne trio	29
2.2.6 „Mäsový paradox“	31
2.3 Inštitucionalizácia karnizmu.....	33
3. Spoločenská relevancia	37
3.1 Ekologická kríza?	37
3.2 Rastlinná strava stravou budúcnosti?	39
3.3 Spoločenská premena – vegánstvo ako fenomén na vzostupe	41
3.3.1 Od karnizmu k vegánstvu – riziká a postrehy.....	44
Záver.....	47
Zoznam použitých zdrojov	50
Zoznam grafov	59

Úvod

Mäso je v súčasnej Európe bežnou súčasťou jedálneho lístka väčšiny obyvateľov. Ľudia v našom kultúrnom okruhu konzumujú telá sliepok, krávk či prasiat, ale na druhú stranu by pravdepodobne považovali za nechutné, či dokonca úplne zvrátené jesť telá papagájov, koní, alebo napríklad psov. Nie je to tak dávno, kedy sa v médiách niekoľko týždňov riešila aféra s konským mäsom v reštauráciách obchodu IKEA (ČT24, 2013). Keď skupina aktivistov mystifikovala verejnosť, že sa v Prahe chystá otvorenie reštaurácie ponúkajúcej psie mäso *Dog Heaven*, vyvolalo to vlnu pobúrenia (TV NOVA, 2013). Je možné tento markantný rozdiel v prístupe ku zvieratám vysvetliť objektívnymi kritériami, napr. rozdielnym vnímaním bolesti či stupňom inteligencie zvierat? Alebo je to dané mierou využiteľnosti jednotlivých druhov? Ako si ale vysvetliť, že existujú kultúry, ktoré konzumujú zvieratá, ktoré bežný Európan do úst v žiadnom prípade nedá a naopak, odmietajú mäso tých druhov, ktoré sú u nás brané ako hospodárske a sú považované za „jedlé“? V tejto práci budem rozoberať tieto a podobné otázky a budem sa snažiť prepojiť význam spoločnosti v utváraní názorov a správaní jedinca, s jeho osobnými motiváciami.

Väčšina ľudí neznesie predstavu či pohľad na inú živú bytosť, ktorá trpí, a nie je im príjemné pozerat' sa ani na ich zabíjanie (Brookshire, 2016; Gray et al., 2014; Lamm et al., 2010). Zároveň sa svojou konzumáciou mäsa a ďalších živočíšnych produktov, podieľa na činnosti priemyslu, ktorý spôsobuje utrpenie (Disanto et al., 2014) a ročne zabíja vyše 50 miliárd zvierat (ak počítame len suchozemské druhy) (FAOSTAT, n.d.). Čo motivuje ľudí k takémuto správaniu?

Cieľom tejto práce je skúmať odchýlky a nekonzistencie, ktoré sa vyskytujú v správani ľudí v rámci konzumácie zvierat, porozumieť im a zistiť, čo ovplyvňuje vnímanie ľudí a rozhodnutie zjesť a nezjesť mäso, a aké pocity to v nich vyvoláva.

V prvej kapitole budem skúmať začiatky konzumácie mäsa človekom, ako sa úloha mäsa v spoločnosti vyvíjala, ako a či je naše vnímanie zvierat (ako potravy) ovplyvnené historickým vývojom a sociálne-kultúrnym zázemím. Týmto prehľadom sa budem snažiť zistiť mieru sociálnej a kultúrnej konštrukcie toho, prečo jeme len niektoré druhy zvierat.

V druhej kapitole sa budem venovať súčasnej problematike konzumácie mäsa, ktorú sa budem snažiť vysvetliť a do hĺbky preskúmať pomocou konceptu *karnizmu*, ktorý prvý krát pomenovala americká sociálna psychologička Melanie Joy a popisuje ho vo svojej knihe „*Prečo milujeme psy, jeme prasatá a nosíme kravy*“ (2010). Joy (2010) definuje karnizmus¹ ako neviditeľný systém presvedčení, ktorý nám umožňuje jesť zvieratá, avšak len určité druhy. Karnizmus je univerzálny systém a aj napriek odlišným náhľadom na rozdelenie zvierat na jedlé a nejedlé naprieč kultúrami, ho pozorujeme v každej spoločnosti (Joy, 2010).

V tejto kapitole sa konkrétne snažím zistiť, ako sa ideologický systém karnizmu v spoločnosti manifestuje. Popisujem jeho schémy a mechanizmy, ktoré sú v spoločnosti umelo vytvárané, udržiavané a predávané, čo vo výsledku vedie vedome či nezamýšľane, k znecitliveniu jedinca a jeho príprave na (naučené) správanie voči sociálno-kultúrne podmienenému rozdeleniu zvierat tak, aby bol jedny schopný jesť a druhé hýčkať. Joy (2010) vysvetľuje, ako si vďaka tomuto naučenému správaniu nie sme schopní, ani ochotní vybaviť spojenie medzi kusom mäsa a živým zvieratom. Mechanizmy umožňujú jednak naše znecitlivenie, a zároveň nám poskytujú racionálne dôvody na ospravedlnenie a posilnenie nášho správania. Vysvetlím, prečo vzniká potreba týchto mechanizmov u jedinca. Zameriam na mechanizmy, ktoré uvádza Melanie Joy (2010), Piazza et al. (2015), Rothgerber (2014) a v neposlednej rade Loughnan et al. (2010; 2012; 2014) a prepojím ich s teóriou karnizmu.

V poslednej kapitole vysvetľujem spoločenskú relevanciu karnizmu a predstavujem hrozby, ktoré pre súčasnú spoločnosť môže predstavovať. Priestor bude venovaný aj tomu, akým spôsobom je možné prekonať

¹ v angl. „*carnism*“

karnizmus, čo si o tom myslí Melanie Joy a do akej miery je tento spôsob v spoločnosti prijímaný a aktuálny.

Koncept karnizmu zatiaľ nie je veľmi známy (v Česku a na Slovensku), preto je akýmsi dodatočným *cieľom* mojej práce zoznámiť českú (príp. aj slovenskú) vedeckú obec s ideológiou karnizmu, zviditeľniť ju, a dať tak možnosť svojim kolegom zapojiť sa do diskusie.

1. Mäso v spoločnosti – aký má význam?

Je zrejmé, že mäso v histórii malo a stále má v našej spoločnosti veľký význam. Je preto dôležité, aby sme sa najprv oboznámili s historickým a sociálno-kultúrne podmieneným procesom rozdelenia zvierat na jedlé a nejedlé. V ďalšej kapitole potom nadviažeme na koncept karnizmu, keďže ideológia karnizmu vysvetľuje hlavne vnútorné pohnútky jedinca pri konzumácii mäsa, s prihliadnutím na vplyv jeho okolia (keďže naše okolie nás formuje v každom ohľade). V tejto kapitole sa budem snažiť rozobrať to, akú úlohu hrá/hralo mäso v spoločnosti a jej vývoji. Akým spôsobom sa ľudia vzťahovali k mäsu v minulosti, ako vnímajú mäso dnes a či malo nejaký vplyv na utváranie spoločnosti.

Človek pre svoje prežitie potrebuje samozrejme prijímať potravu, aby nutrične naplnil požiadavky svojho tela. Podľa Paula Rozina (2010), amerického psychológa, však predstavuje jedlo často symbolickú hodnotu. Aj Breadsworth a Keil (1996) tvrdia, že konzumácia jedla nepredstavuje len biologické uspokojovanie potrieb výživy, ale je za ním ukrytý omnoho hlbší význam. Dvořáková-Janů (1999) vysvetľuje, že „... „jedlosť“ nie je vlastnosť, ktorá bola prirodzene uložená rastlinám a zvieratám okolo nás. Je varovaním, ktoré je vložené kultúrnym popisom do sociálneho rámca určitej spoločnosti.“ (Dvořáková-Janů, 1999: 15). Z toho vyplýva, že človek si nevyberá jedlo len za základe inštinktívnosti, tak, ako je to u zvierat, ale je ovplyvnený aj ďalšími okolnosťami, ako napríklad rodinou, tradíciami a celkovým socio-kultúrnym a psychologickým kontextom (Dvořáková-Janů, 1999).

Mäso hralo veľmi dôležitú úlohu v evolučnej histórii človeka, a dodnes formuje hlavnú zložku potravy väčšiny ľudí po celom svete, najmä vďaka jeho bohatému nutričnému zloženiu (Rozin, 2010).

Odkiaľ sa však zobralo mäso? Keď nadviažeme na evolučnú históriu, už v zárodkoch ľudskej spoločnosti – v paleolite ako lovci-zberači – sme o zvieratách uvažovali ako o potrave – prostriedku zabezpečujúcom obživu a prežitie. Naši predkovia konzumovali všetky druhy zvierat, ktoré sa im

podarilo uloviť. Ako píše Bar-Yosef (2017), zvieracie kosti poukazujú na intenzívne lovenie.

Rozin (2010) vysvetľuje, že „mäso, oveľa viac ako iné jedlo, je spojené s vecami, ktoré majú ľudskú podstatu.“ (Rozin, 2010: 35). Podľa neho lov veľkých zvierat zabezpečil zásadnú zmenu v správaní ľudí počas ich vývoja (Rozin, 2010). Lovec, alebo konkrétna rodina, ktorá si ulovila veľké zviera a zabezpečila si tak dostatok mäsa, vo väčšine prípadov nebola schopná toto mäso skonzumovať sama predtým, ako sa pokazilo, a tak sa ľudia medzi sebou začali deliť – začali spoločensky interagovať, a z jedenia mäsa sa stala spoločenská udalosť (Ibid.). Autor ešte podotýka, že rovnaký vývoj nenachádzame čo sa týka zeleninových pokrmov (Ibid.). Bolo to teda práve mäso, ktoré nás v minulosti začalo spájať.

V lovecko-zberačskej spoločnosti dochádzalo okrem spájania ľudí aj k rozdeľovaniu (úloh). Vďaka lovu a zberu, ktoré boli nevyhnuté pre prežitie, sa začala formovať deľba práce medzi mužmi a ženami, ktorá vyústila do dominancie mužov. Tí zaobstarávali potravu prevažne lovom, a ženy sa starali o deti a pripravovali pokrmy, ale mäso konzumovali len vo výnimočných prípadoch a ak ho bolo dostatok pre mužov (Adams, 2010; Harris, 1998).

Na základe spomínaných tvrdení sa môže zdať, že mäso tvorilo hlavnú časť jedálnička našich pravekých predkov. Bolo tomu tak na ich skorých začiatkoch, avšak postupne sa pridávali rôzne strukoviny, trávy, ovocie, semená a orechy, ktoré začali tvoriť podstatnú časť ich stravy (Groeneveld, 2016). K zvyšovaniu spotreby mäsa dochádzalo postupne s postupnou domestikáciou kôz, oviec, dobytka (Bar-Yosef, 2017), a prasiat, ktoré boli zdomácnené oddelene (Giuffra et al., 2000).

Pre utvorenie ucelenej predstavy spomenieme, že ešte pred domestikáciou spomínaných zvierat prebehla domestikácia psa, a došlo k nej pred vyše 11 tisíc rokmi. Jednalo sa tak o prvý a jediný prípad zdomácnenia ešte vo fáze vývoja človeka lovecko-zberačskej (Brisbin & Risch, 1997). Je tiež možné, že k zdomácneniu psa začalo dochádzať ešte skôr, a napovedá

tomu archeologický nález hrobu v roku 1914, v ktorom spolu s ostatkami človeka, boli prvýkrát nájdené aj ostatky psa (Bates, 2018). Jednalo sa o choré šteňa a analýza dokazuje, že oňho bolo dobre postarané (Bates, 2018). Dalo by sa predpokladať, že naši predkovia už pred tisíckami rokov začali vnímať psy inak ako ostatné zdomácnené zvieratá, ktoré využívali na mäso. Bolo to najmä vďaka ochrane a pomoci pri love zveri, ktoré pes pre človeka predstavoval, a bez ktorých by sa mu prežívalo ťažšie (Horard-Herbin et al., 2014).

To, že už v minulosti sa do veľkej miery jedlo mäso niektorých druhov zvierat viac ako iných, je pomerne jednoducho vysvetliteľné ich zdomácňovaním. Tie zvieratá, ktoré sa našim predkom podarilo zdomácnit', začali chovať a chovajú sa až dodnes (Barker, 2006). Je možné sa domnievať, že bolo jednoduchšie vlastniť zopár zvierat a reprodukovať ich v mieste obydli, než sa „naháňať“ za voľne žijúcimi zvieratami, pričom záruka, že lov bude úspešný nebola príliš vysoká.

Prechod z fázy lovecko-zberačskej do fázy výrobného hospodárstva, v ktorej sa stal hlavným spôsobom získavania potravy chov zvierat a obrábanie pôdy, nastal po neolitickej revolúcii pred približne 12 tisíc rokmi (Barker, 2006). Tento prechod bol postupný, neuskutočnil sa hneď, a tieto obdobia sa na viacerých územiach prekrývali (Holmes, 2015).

Aj keď sme aj naďalej ostali poľnohospodármi a chovateľmi zvierat, od neolitickej revolúcie sa mnohé zmenilo. *„Následkom domestikácie sa vzťah so zvieratami premenil. Už nešlo o rovnocenné partnerstvo, ale o vzťah nadriadenosti a podriadenosti, pričom si človek prisúdil rolu pána.“* (Vandrovcová, 2017: 8).

K evolučnej histórii človeka patrí nepochybne aj jeho sociálne-kultúrny vývoj. Ako vysvetľuje vo svojom diele sociálny antropológ Nick Fiddes (1991), *„Výber jedla je popretkávaný sociálnymi pravidlami a významami, a z toho, ako sa asociuje s kultúrnymi rituálmi, ako náboženskými tak aj svetskými, je jasné, že hlavne mäso má obzvlášť bohatý spoločenský význam.“* (Fiddes, 1991: 5).

O význame mäsa v spoločnosti pojednáva aj americká spisovateľka, obhajkyňa práv žien a zvierat, Carol J. Adams (2010), podľa ktorej je konzumácia mäsa ukazateľom mužskej (patriarchálnej) kultúry. Spolu s konzumáciou mäsa, sa zrodila aj diskriminácia, hlavne voči ženám a chudobnejším a naďalej sa prehľbovala. Už v minulosti bolo mäso považované za objekt hojnosti a nadbytku – o čom svedčí jeho hojná konzumácia hlavne vo vyšších vrstvách: „*ľudia majúci moc vždy jedli mäso*“ (Adams, 2010: 48). Aristokracia teda mala možnosť konzumovať veľké množstvá mäsa a na poddaných neostávalo takmer nič. V minulosti jedla priemerná väčšina ľudí len minimum mäsa a živočíšnych produktov (Simoons, 1994). Môžeme konštatovať, že „*Stravovacie návyky svedčia o triednych ale aj patriarchálnych rozdieloch.*“ (Adams, 2010: 48).

Triednym rozdielom vo forme iného typu stravy venoval pozornosť aj nemecký sociológ Norbert Elias vo svojom diele *O procese civilizácie I.* (Elias, 2006). Popisuje typické správanie každej spoločenskej vrstvy feudálneho stredoveku – poddaných, duchovenstva a šľachty. „...*spotreba mäsa spodných vrstiev, roľníkov a sedliakov, je vo vysokej miere obmedzená. Príčinou však nie je duševná potreba, ... , ale nedostatok*“ (Elias, 2006: 189). Táto skutočnosť do veľkej miery kontrastuje so životom šľachty, kde bola podľa autora spotreba mäsa najvyššia, dokonca neporovnateľne vyššia so štandardom dnešnej doby (Ibid.). Elias (2006) píše, že na základe prepočtu spotreby mäsa na nemeckom dvore zo 17. storočia, bolo bežné konzumovať približne 2 libry (0,9 kg) mäsa na deň (a to pri nezapočítaní lovu zveri a rybolovu). Ak to porovnáme so svetovým priemerom z roku 2013 (posledný dostupný rok), ktorý činí približne 43 kg mäsa na človeka ročne (FAOSTAT, n.d.), v minulosti sa jedlo na panských (nemeckých) dvoroch približne osemkrát viac mäsa ako dnes zje priemerný človek. Ak by sme spotrebu zo 17. storočia porovnali so spotrebou bežného Američana z roku 2013 (ktorý, dalo by sa povedať, predstavuje panský dvor dnešného sveta), ktorý skonzumuje približne 115 kg mäsa na rok (FAOSTAT, n.d.), zistili by sme, že v minulosti bola spotreba približne trojnásobná, čo predstavuje podstatne menší rozdiel ako v prípade priemerného človeka.

Stačilo by, ak by sme porovnali priemernú svetovú ročnú spotrebu mäsa na človeka, a priemernú ročnú spotrebu Američana, a zistili by sme, že Američania spotrebujú dva a pol krát viac mäsa ako je celosvetový priemer. Už to nám utvára nejaký obraz o nerovnomernom usporiadaní svetového bohatstva.

Môžeme konštatovať, že Eliasove (2006) rozdelenie potvrdzuje teóriu Adams (2010), a to, že mäsa sa zmocnili bohatí a využívali ho ako nástroj k vykorisťovaniu nižších vrstiev. Boli to práve poddaní, ktorí sa starali o zvieratá na panských dvoroch, no sami si len málokedy pochutnali na mäse (Elias, 2006). Podobnú paralelu pozorujeme aj v súčasnom svete, kde západný svet predstavuje pomyselných pánov a zvyšok sú akýsi nevoľníci.

Vidíme teda, že mäso patrilo a patrí aj dnes, k ukazovateľom bohatstva. Americký antropológ Marvin Harris (1998) taktiež priznáva, že živočíšne a rastlinné produkty majú diametrálne odlišné vnímanie v spoločnosti. Autor vysvetľuje, že zatiaľ čo je možné prežiť len na rastlinnej strave, mäsitá a živočíšna strava celkovo symbolizuje zdravie a blahobyť, a tým pádom je na rebríčku preferencií vyššie (Harris, 1998). Je možné, že práve preto sa význam mäsa v spoločnosti ešte viac umocnil a nabral na dôležitosť vo vnímaní ľudí – veď presť kto nechce žiť v blahobyte a byť bohatý? Všetci túžia po bohatstve, alebo sa chcú bohatými aspoň javiť. Fiddes (1991) aj Franklin (1999) informujú o záveroch viacerých výskumov, ktoré naznačujú, že ľudia majú tendenciu konzumovať mäso v zvýšenej miere vtedy, keď sa aj ich príjem zvýši. Mäso predstavuje pre ľudí status (alebo akýsi prostriedok na „pozdvihovanie“ statusu) voči človeku samotnému aj voči druhým (Adams, 2010). Akoby to, že človek je mäso a môže si ho dovoliť malo vypovedať o tom „ako veľmi“ si to môže dovoliť (Gossard, 2003).

V stredoveku až do približne 18. storočia, sa zvieratá tepelne upravovali vcelku a prinášali sa na stôl vcelku (Elias, 2006). Tento fakt svedčí aj o tom, že ľudia v minulosti nemali problém s realitou jedenia mäsa – ako mäsa zo „živého zvieratá“², a bolo to bežným javom (aj keď hlavne vo vyšších

² mám namysli mäso, ktorého pôvod vidíme na vlastné oči – mäso ako časť tepelne pripraveného zvieratá

vrstvách spoločnosti). Je možné predpokladať, že išlo o vyjadrenie bohatstva a hojnosti, išlo o to ukázať, koľko toho človek vlastnil, a teda, že bol natoľko bohatý, že mohol prichystať pokrm z celého jedného prasat'a či vola.

Dokonca bolo napísaných viacero kníh o tom, ako správne porcovať zvieratá tak, aby jeho mäso chutilo čo najlepšie. Elias (2006) cituje jednu z týchto príručiek: „*Pretože úrad porcovača sa na kniežacom dvore neradí k najmenej významným, ale práve k najvýznamnejším, má byť vykonávaný buď šľachticom, alebo mužom inak dobrého pôvodu, rovného a dobre stavaného tela, dobrých rovných paží a ľahkých rúk.*“ (Rinteln, 1650, úvod, cit. podľa Elias, 2006: 191). Ako bolo diskutované vyššie, mäso má skutočne symboliku bohatstva a až akejsi (triednej) nadradenosti, taktiež mužnosti (Adams, 2010) – dotýkať by sa ho mal muž, ktorý má vysoké postavenie.

Zaujímavá je aj etymológia a historický vývoj slova *mäso*. Podľa Fiddesa (1991) definujeme mäso ako „*mäsitú časť tela³ zvierat, ktoré sú určené pre našu spotrebu*“ (Fiddes, 1991: 3). Fiddes (1991) však pripomína, že do približne 14. storočia mohol výraz „mäso“⁴ znamenať hocaký druh potravy. Rovnako, Breadsworth & Keil (1996) tvrdia, že v angličtine pôvodne slovo „meat“ – „mäso“, označovalo akúkoľvek potravu. Označovala sa tak napríklad dužina orechov – „nut meat“, a nie len „dužina“ (svaly) zvierat, ako je tomu dnes. (Breadsworth & Keil, 1996). Podľa austrálskeho filozofa Petra Singera, sa používaním výrazu mäso vlastne len zakrýva fakt, že v skutočnosti jeme svaly (zvierat) (Singer, 2001). Je to jedno z možných vysvetlení, ale pravdepodobne ide o zvyk.

S vnímaním mäsa v minulosti kontrastuje jeho vnímanie dnes, kedy naopak, na stole nevidíme zvieratá vcelku (napríklad aj vtáky, pripravené síce vcelku, nemajú hlavu a nepripomínajú tak kedysi živé zvieratá) a pripravujú sa len časti zvierat (nohy, krídla...), ktoré by nejakým spôsobom mohli odkazovať na pôvodnú časť tela ešte živého zvierat'a. Najčastejšie sa však pripravuje mäso už naporcované tak, že žiadnym spôsobom pôvodné zvieratá nepripomínajú – je len akousi hmotou. Túto skutočnosť opisuje aj Rozin

³ v angl. „flesh“

⁴ v angl. „meat“

(2010), ktorý hovorí, že pre väčšinu Američanov je mäso v podobe hovädzieho steaku či kuracích prs oblúbeným pokrmom. Akonáhle však vidia konkrétne, napríklad vnútorné časti tých istých zvierat, automaticky cítia odpor: „Prečo?“ pýta sa autor. (Rozin, 2010: 35). Podľa Rozina (2010) je pre ľudí mäso typicky ambivalentným jedlom, a tento názor podporujú aj Breadsworth a Keil (1996). Zdôrazňujú tri úrovne, v ktorých sa rozporuplnosť mäsa prejavuje – „Čo sa týka chuti, zdravia a etiky, mäso nesie obzvlášť silné konotácie, ako pozitívne, tak negatívne.“ (Breadsworth & Keil, 1996: 193). Podľa Tambiah (1969) môžeme mäso právoplatne prehlásiť za najoblúbenejšie ale zároveň najtabuizovanejšie jedlo. Nejde len o mäso ako také (ktorá časť z tela zvierat sa preferuje viac a ktorá menej). Dôležité v rámci ambivalencie mäsa (teda či je oblúbené, alebo je tabu) je pozeráť sa aj na jeho pôvod v zvierati. Týmto by som chcela preklenúť do ďalšej časti tejto kapitoly, v ktorej sa snažím hlbšie porozumieť, prečo sa na rôznych miestach na rovnaký druh mäsa nahliada rôzne (a naopak).

1.1 Kultúrna podmienenosť

Takmer všade na svete je mäso len niektorých (málo vybraných) druhov zvierat považované za správne (dovolené) jesť a je teda konzumované (oblúbené). Konzumovať ostatné mäso z ostatných zvierat je tabu. Nekonzumuje sa, avšak pravdepodobne nie kvôli chuti, ale preto, že nie je vo zvyku ho v danej spoločnosti konzumovať, a jeho konzumácia by vyvolala nesúhlasné reakcie okolia. V nasledujúcej kapitole sa budem snažiť pokryť pre ďalší rozvoj témy karnizmu relevantnú problematiku – ako sa vnímanie mäsa v spoločnosti odráža – konkrétne budem venovať pozornosť rozdeleniu zvierat na jedlé a nejedlé. Opíšem, ako sa toto rozdelenie líši v rôznych kultúrach a od čoho závisí.

Breadsworth a Keil (1996) popisujú dve teórie klasifikácie mäsa. Jednou je, že ľudia jedia mäso, pretože je chutné a hlavne bohaté na živiny, a symbolickú, kultúrou pripisovanú hodnotu získalo na základe tejto komplexnej výživnosti. Druhá teória hovorí, že je to práve symbolika mäsa v danej kultúre, ktorá zapríčiňuje jeho konzumáciu, vnímajúc nutričnú hodnotu ako druhoradú.

Napríklad Douglas & Douglas (2003) interpretujú jedlé a nejedlé zvieratá v symbolike čistého a nečistého a vysvetľujú, že konzumácia žiadneho jedla nie je sama o sebe morálne správna alebo nesprávna – toto zhodnotenie nastáva až po aplikácii určitých práve kultúrnych noriem, ktoré rozhodujú o tom čo sa považuje za správne a čo nie. Teda vysvetľujú konzumáciu mäsa na základe spoločnosťou pripísaných symbolických hodnôt.

Harris (1998) hovorí, že síce symboliku jedla nepopiera, ale podľa neho si najskôr musíme položiť otázku, čo prichádza ako prvé – významy alebo preferencie? Na vysvetlenie svojej teórie používa Lévi-Straussovú teóriu⁵ a uvažuje o jedle ako o takom, „o ktorom je dobré premýšľať“ a „o ktorom je zlé premýšľať“. Podľa Harris (1998) to, či je nejaké jedlo možné uvažovať ako dobré alebo zlé vyplýva z toho, či je dobré alebo zlé na jedenie. Inak povedané: *„Jedlo musí naplniť kolektívny žalúdok predtým, ako môže nakrmiť kolektívnu myseľ.“* (Harris, 1998: 15). Zdôrazňuje význam jedla v praktickej a utilitaristickej teórii, a teda, že človek si vyberá jedlo na základne výhodnosti (nutričnej či inej) viac ako na základe jeho symbolického významu utvoreného historicky náhodnými hodnotami, alebo náboženskou vierou (Ibid.).

Rozin (2010) predkladá jednoduchý príklad, ktorým chce poukázať na dôležitosť kultúry v rámci výberu jedla: *„Predstavte si, že máte pred sebou dospelého človeka a chceli by ste predpovedať jeho preferencie ohľadne jedla. Aká otázka by bola najvhodnejšia na získanie čo najviac informácií? Bez debaty je to ‘ Odkiaľ (z akej kultúry) pochádzaš? ’ “* (Rozin, 2010: 29-30). Podľa autora do veľkej miery to, čo jedinec konzumuje, determinuje kultúra (a náboženstvo), ktorá ho vystavuje určitým typickým jedlám.

1.1.1 Vplyv náboženstva

V nasledujúcej časti si priblížime, ako náboženstvo formovalo a dodnes formuje preferencie ľudí čo sa týka konzumácie zvierat. Budem sa venovať hlavným a najrozšírenejším náboženstvám.

⁵ Garber (2012) píše, že podľa Lévi-Straussovej teórie nie sú zvieratá len objekty symbolizmu či túžby po chuti ich mäsa, ale sú súčasťou štruktúry myslenia.

Napríklad Islám prísne zakazuje konzumáciu prasiat, krvi a zvierat, ktoré majú tesáky. Islám má presne stanovené (príručkou *Dhabihah*), ako zabiť zviera, napríklad, že nesmie vidieť nôž a cítiť pach krvi zvieratá zabitého pred ním. Moslimovia rozdeľujú potraviny na *halal* – to, čo je podľa zákona dovolené, a *haram* – to, čo je podľa zákona zakázané. (FIANZ, n.d.)

Podobné rozdelenie majú aj Židia, u ktorých sa dovolené potraviny označujú *kosher* a zakázané *non-kosher*. Podobne ako Islám, aj Judaizmus zakazuje konzumáciu krvi a prasiat. V tretej knihe Starého zákona, ktorá sa nazýva Leviticus a je súčasťou Tóry, sa presne píše, ktoré zvieratá Židia smú a nesmú jesť. Rozdeľujú sa na tzv. čisté a nečisté. Čisté zviera je presne charakterizované - musí to byť prežúvavec, ktorý je zároveň párnokopytníkom. Nestačí, ak by bolo zviera len prežúvavec, alebo len párnokopytník. Ďalej sa píše, ktoré ryby, vtáky, hmyz sú nečisté. Všetky ostatné zvieratá, ktoré nie sú čisté, sú nečisté a ak sa ich niekto čo i len dotkne, bude nečistý (Leviticus, 11. časť, n.d.). Židia od seba pri príprave a jedení prísne oddelujú aj mlieko a mäso a na každé majú iné nádoby.

Kresťania na rozdiel od Židov nemajú striktné pravidlá týkajúce sa konzumácie zvierat či ich zabíjania. Avšak počas pôstu by sa malo jesť minimálne až žiadne množstvo mäsa. Povolené boli v minulosti počas pôstu len vodné živočíchy ako ryby a vodné vtáctvo. V Biblii sa zvieratá spomínajú a je možné si dvojakým spôsobom vysvetliť božie slovo. Marek Vácha, katolícky kňaz a prírodovedec, sa v rozhovore s Pavlom Hubom vyjadril takto: „V Biblii sa nikde nedočítame o etickej neprípustnosti pojedania mäsa a rozhodne z nej nie je možné vyčítať žiadny imperatív smerujúci k zákazu požívania mäsa“ (Vácha In: Hub, 2012: 48). Túto dvojznačnosť je možné doložiť aj citátmi z Biblie. V Genesis 1, 29-30: „Potom Boh povedal: „Hľa, dávam vám všetky rastliny s plodom semena na povrchu celej zeme a všetky stromy, majúce plody, v ktorých je ich semeno: nech sú vám za pokrm! Všetkým zverom zeme a všetkému vtáctvu neba i všetkému, čo sa hýbe na zemi, v čom je dych života, (dávam) všetku zelenú trávu.“ A stalo sa tak.“ (Kniha Genesis, 1. kapitola, n.d.). Boh teda hovorí, že všetky živé tvory majú jesť rastliny, ktoré im dáva, z čoho vyplýva, že sa medzi sebou nemajú zabíjať. Vácha (In: Hub,

2012) ešte dopĺňa, že rastliny sú považované za necítiace, používa metaforu „...rastú zo zeme, povedzme, ako vlasy na hlave.“ (Vácha In: Hub, 2012: 48). V Genezis 9, 1-3 už však stojí: „Potom Boh požehnal Noema a jeho synov a povedal im: „Plodte a množte sa a naplňte zem! Nech majú pred vami strach a hrôzu všetky zvieratá zeme, všetko vtáctvo neba a všetko, čo sa hýbe na zemi; dostávate do rúk všetky ryby mora. Všetko, čo sa hýbe a žije, nech je vám za pokrm, všetko vám dávam tak, ako zelené byliny.“ (Kniha Genezis, 9. kapitola, n.d.) Boh teda určuje všetky zvieratá človeku, a dáva mu nad nimi všetku moc. Hovorí, že majú byť jeho potravou. Je teda možné záverom povedať, že v kresťanstve „každý počuje to, čo chce“ a každý si môže vysvetliť božie slovo po svojom.

Nakoniec indické náboženstvá Hinduizmus, Budhizmus a Džinizmus, patria medzi najohľadupľnejšie voči zvieratám ako živým bytostiam. Podľa Hinduizmu má každá živá bytosť dušu a keď zomrie, jej duša sa reinkarnuje – duša ostane zachovaná, len vstúpi do nového tela. Krava je posvätným zvieratom, ktoré je dodnes, aj keď vplyvom modernizácie a iných náboženstiev menej, uctievané. Hinduisti odmietajú konzumáciu hovädzieho mäsa a taktiež veľmi málo jedia prasatá, ktoré považujú za nečisté zvieratá (Breadsworth & Keil, 1996).

V Indii taktiež zaznamenávame zrod vegetariánstva, ideológie, ktorá odmieta konzumáciu mäsa, rýb, vajec a niekedy aj ďalších podobne vnímaných jedál (Simoons, 1994). Vegetariánstvo je v Indii spájané s vyššími kastovníckymi vrstvami (Breadsworth & Keil, 1996). Americký kultúrny geograf a sociológ Frederick J. Simoons (1994) hovorí, že vegetariánstvo je neoddeliteľnou súčasťou Hinduizmu a Budhizmu, a jeho princíp je založený na koncepte *ahimsa*, podľa ktorého je neprijateľné ublížiť akémukoľvek živému stvoreniu. Najsilnejší záväzok voči ahimse však prejavujú Džinisti, ktorých zvyky sú pre nás často dalo by sa povedať, už nepochopiteľné, napríklad: nejedia ovocie, ktorom by náhodou mohol byť nejaký červík, zametajú pred sebou chodník, aby na nič živé nestúpili, alebo nosia na tvári masky, aby náhodou nevdýchli či neprehltli nejaký hmyz (Simoons, 1994).

Rozsiahlu štúdiu, zahŕňajúcu konzumáciu zvierat v náboženstvách spracoval Simoons (1994), ktorý podotýka, že nemôžeme popisovať rôzne tradície v požívaní mäsa u jednotlivých náboženstiev a slepo ich vysvetľovať len na základe doktríny každého z nich. Autor popisuje, že vyhradenie sa jedného náboženstva voči konzumácii mäsa iného náboženstva, slúžilo ako odlišovací prostriedok a výraz nesúhlasu voči inému náboženstvu, a ako posilnenie skupinovej identity (Simoons, 1994; Breadsworth & Keil, 1996). Príkladom je podľa Simoonsa (1994) odmietanie ťavieho mäsa u nemuslimov, ktorí tak dávali najavo odpor voči nad nimi vládnuceho Moslimom.

Podľa Breadsworth & Keil (1996), ktorí podporujú Simoonsovu teóriu, je odmietanie konzumácie bravčového mäsa v Judaizme a Isláme dôsledok toho, že jednak sa bravčové mäso v horúcom počasí rýchlo kazí a tiež chovanie prasiat nie je efektívne pri kočovnom (nomádskom) spôsobe života, aký mali Moslimovia a Židia. Prasa sa tak stalo nezlúčiteľným s ich kultúrou a nekonzumovalo sa už len zo symbolického hľadiska. S novou teóriou prichádza americký archeológ Richard W. Redding, podľa ktorého by zákaz prasiat mohol mať príčinu niekde inde. V druhej polovici prvého tisícročia pred Kristom sa totiž na Blízkom východe objavili sliepky, ktoré, majú rovnaký zdroj proteínu ako prasatá, sa stali efektívnejšími na produkciu (Redding, 2015). To hlavne z dôvodov ich veľkosti (mäso bolo možné spotrebovať za jeden či dva dni) a približne polovičnej spotreby vody oproti prasatám (Ibid.). Ďalšou výhodou sliepok je znášanie vajíčok (Ibid.). Prasatá tak nemali šancu pretrvať a prestali sa chovať pre málo efektívny chov.

1.1.2 Prečo konzumujeme mäso len niektorých zvierat?

Najčastejšie konzumovaným mäsom celosvetovo je bravčové mäso, ktoré činí 36 % podiel, hneď za ním nasleduje hydina s 35 % a nakoniec hovädzie mäso s 22 % (FAO, 2014). K týmto sa ešte pomerne často konzumujú aj kozy a ovce. Tieto zvieratá predstavujú kvázi štandard, hlavne v západnej spoločnosti, avšak veľa národov má nejakú výnimku z tohto „pravidla“ zvierat, ktoré sa bežne jedia. Ostatné národy ich potom považujú za čudné, abnormálne až barbarské. Toto tvrdenie sa potvrdzuje napríklad v prípade

jedenia psov v Južnej Kórei, Číne, a ďalších štátoch juhovýchodnej Ázie, kde sa dokonca usporadúva festival Yulin – festival psieho mäsa (Ahluwalia, 2018).

Psy sú takmer po celom svete, aj keď najviac v západnej spoločnosti považované za domáce zvieratá, ktorých konzumácia je dnes veľké tabu. Napriek tomu aj v západných štátoch sa psy občas jedia, ako napríklad vo Švajčiarsku, kde je síce zákonom ich komerčné zabíjanie pre konzumáciu zakázané, avšak zároveň sa povoľuje zabíjanie pre vlastnú spotrebu (MailOnline, 2013). V Poľsku sa kedysi vyrábalo psie sadlo, a aj keď je to dnes už zákonom zakázané, je dokázané, že podobné praktiky úplne nevymizli (BBC News, 2009).

V západnej spoločnosti celkovo sa jedia hlavne historicky postupne zdomácnené zvieratá. Mäso niektorých divokých zvierat je považované za normálne, avšak mäso predátorov je spojené so symbolikou pre človeka príliš „silného“ mäsa, ako píše Breadsworth a Keil (1996).

Ďalšie kontrastné príklady vidíme po celom svete: v USA je zajac zviera nejedlé, v Európe sa bežne konzumuje. V Strednej Amerike sa bežne konzumujú leguány, v Peru morské prasatá, v Afrike a Ázii hmyz, a plazy, v Mongolsku kone. Mohli by sme takto pokračovať ešte veľmi dlho. Rozin (2010) však hovorí, že rozdiely v jedení mäsa sú prítomné nie len medzi rôznymi kultúrami a národmi, ale aj medzi jedincami rovnakej kultúry. Takéto, síce len zriedkavé, odchýlky v správaní jedincov, sú známe už v priebehu histórie a predstavujú ich jedinci, ktorí odmietajú konzumáciu mäsa, prípadne ďalších (alebo všetkých) živočíšnych produktov, ako sú mlieko a vajcia. Týmito odchýlkami sú vegetariáni a vegáni. V minulosti išlo napríklad o gréckeho matematika Pytagorasa, ktorý nie len že považoval za nesprávne týranie zvierat, ale videl v bezmäsitej strave aj zdravotné výhody (Vegetarian Society, n.d.).

Podľa Joy (2010) všetko závisí od nášho *vnímania* zvierat. Rozdiely vo vnímaní zvierat spôsobujú, že následne aj ich mäso vnímame inak. A teda každý z nás má predstavu o tom, ktoré zvieratá vníma ako jedlé a ktoré ako

nejedlé. Každý má toto rozdelenie iné, aj keď príslušníci rovnakého kultúrneho zázemia zdieľajú podobnú, ak nie rovnakú *schému*. Joy (2010) definuje schému ako „*psychologický rámec, ktorý utvára a je utváraný naším presvedčením (vierou v niečo), myšlienkami, vnímaním a skúsenosťami, a ktorý je schopný okamžite interpretovať príchodiu informáciu*“ (Joy, 2010: 4).

Napriek vplyvom z okolia, si však každý z nás kritickým premýšľaním (či nepremýšľaním) vytvára vlastné hodnoty, ktoré potom umocňuje svojim správaním. Joy (2010) vysvetľuje naše vnímanie zvierat, ktoré konzumujeme, z psychologického a morálneho hľadiska. Nie len ona však objavila niekoľko morálnych rozporov v našom správaní. Karnizmu, nekonzistenciám v správaní a ďalším autorom sa venujem v ďalšej kapitole.

2. Úvod do karnizmu

„Všetky zvieratá sú si rovné, ale niektoré sú si rovnejšie.“

George Orwell

Ako sme zistili v predošlej kapitole, kultúra a spoločnosť, v ktorej žijeme, do veľkej miery určujú naše vnímanie sveta. Aby sme sa stali plnohodnotnými členmi spoločnosti, (od ostatných) preberáme zaužívané, štandardne uznávané schémy (Joy, 2010). Schémy nám pomáhajú rozdeľovať všetko, nie len zvieratá, do kategórií, aby sme boli schopní orientovať sa v nespočetnom množstve informácií, ktorému sme neustále vystavení. Napríklad zvieratá klasifikujeme ako: korisť, predátor, škodca, domáce zvieratko, využitie pri práci, jedlo... Jedno zviera môže spadať do viacerých kategórií, ako napríklad pes – domáce zviera a pomoc pri práci. Alebo kôň – pomoc pri práci, potenciálne jedlo. Ale podľa Joy (2010), ak ide o konzumáciu mäsa, máme vytvorenú schému, v ktorej sú zvieratá jasne rozlíšené, ktoré je na jedenie a ktoré nie.

Autorka demonštruje citlivosť a presnosť stanovenej hranice na fiktívnom príbehu. Máme si predstaviť, že sme na večeri u priateľa, ktorý pripravil vynikajúci guláš. Jedlo je tak dobré, že nás to prinúti vypýtať si recept. Keď priateľ začne vysvetľovať, že budeme potrebovať približne dve kilá mäsa zo zlatého retrívera..., sme viac než zaskočení a nevieme, či máme vôbec pokračovať v jedení. Priateľ sa však zasmieje a povie, že to bol vtip, a guláš je samozrejme z hovädzieho mäsa. (Joy, 2010)

Väčšina z nás by pravdepodobne cítila akýsi zvyškový odpor, aj keby sme vedeli, že mäso je hovädzie. Je možné, že tento zážitok by v nás zanechal takú mieru diskomfortu, že pri každom ďalšom guláši by sme si na tento zážitok, a hlavne na pocity, ktoré v nás vyvolal, spomenuli, a pravdepodobne by sme neboli schopní ho zjesť bez pomyslenia na zlatého retrívera. Ako je možné, že to isté jedlo, majúce dve rôzne označenia, môže byť považované raz za nadmieru chutné a raz vyvolávať odpor? (Joy, 2010). Ak sa ľudí opýtame, prečo sú schopní zjesť kuracie, bravčové či hovädzie mäso, ale nie psie či

mačacie mäso, väčšina nám nedá presnú odpoveď a povie, že preto, že to tak proste funguje a vždy fungovalo (Ibid.).

Podľa Clement (2011) môže byť zviera klasifikované ako jedlo alebo ako priateľ jednoducho len na základe preferencií človeka, nemusí sa to vôbec vzťahovať k vlastnostiam daného zvieraťa. Clement (2011) popisuje, že psy a prasatá si sú veľmi podobné v mnohých aspektoch – v inteligencii, miere sociálnosti a sentimentu a pod. Obe sú zvieratá zdomácnené, ktoré do veľkej miery závisia od starostlivosti človeka, a napriek toľkým podobnostiam s nimi ľudia zachádzajú úplne odlišne (Ibid.). Toto ambivalentné správanie Serpell (1996) označuje ako „paradox prasiat a psov“.

Joy (2010) pokladá otázku, čo je príčinou tohto fenoménu, a ako je možné, že sa deje bez toho, aby si ho väčšinová populácia vôbec uvedomovala. Jej odpoveď znie: Karnizmus. (Joy, 2010).

Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že oproti napríklad vegetariánom, ktorí odmietajú mäso, a ich hodnoty sú v spoločnosti viditeľné, ľudia, ktoríedia mäso – karnisti – akoby sa neriadili podľa žiadnych presvedčení, akoby ani nerozmýšľali nad svojimi činnosťami – len robili to, čo „majú robiť“. Avšak fakt, že karnistiedia len niektoré, a nie všetky druhy zvierat, znamená, že aj oni sa riadia podľa nejakých presvedčení – *vyberajú si*, ktoré zviera je pre nich prijateľné konzumovať. Joy (2010) tvrdí, že karnisti konzumujú mäso nie preto, že by museli (dnes je možné prežiť a byť zdravý bez mäsa (Melina et al., 2016), ale preto, že sa tak sami rozhodli, a voľba vždy vychádza z nejakého presvedčenia (Ibid.). Tieto presvedčenia sú naučené a ako samotný karnizmus, sú tak veľmi zakorenené v myslení ľudí a v spoločnosti, až sa stali štandardom – stali sa normou. Tým pádom je konzumácia mäsa považovaná za prirodzenú, a nie je dôvod ju spochybňovať či sa nad ňou zamýšľať – je takpovediac neviditeľná – rozhodnutie konzumovať zvieratá, sa nakoniec vôbec nezdá ako vedomé rozhodnutie, ale ako niečo, čo je dané (Ibid.).

2.1 Karnizmus je ideológiou:

Melanie Joy operuje s premisou, že to, čo väčšina ľudí považuje za samozrejmé a správne, je len jednou z rady ideológií, ktoré legitimizujú nerovnosti a stoja na morálne vratkých základoch. Svojim fungovaním je ideológia karnizmu podľa autorky nápadne podobná ideológiám napríklad o nadradenosti mužov či bielej rasy, ktoré boli v minulosti brané ako úplne samozrejmé. Joy (2010) vysvetľuje, že ide o ideológiu univerzálnu, násilnú a neviditeľnú.

2.1.1 Univerzálnou.

Síce odlišne vzhľadom na každú kultúru, ale ľudia typicky klasifikujú len málo druhov zvierat, ktoré sú jedlé, ostatné sú považované za nejedlé, a je neprípustné si čo i len predstaviť ich konzumáciu (Joy, 2010).

2.1.2 Násilnou.

Aby bolo zvieratá možné konzumovať, je potrebné ich najprv zabiť. Keďže sa nejedná o zabitie chorého zvieratá z milosti, ale zabitia jedinca, ktorý bol zdravý a s najväčšou pravdepodobnosťou chcel žiť, jedná sa de facto o čin násilný (hoci je spoločnosťou silne legitimizovaný a preto ani nie je vnímaný týmto spôsobom).

Ak by sa vypustil tento aspekt, karnizmus by prestal existovať, keďže zabíjanie zvierat, je jednou z jeho primárnych činností.

2.1.3 Neviditeľnou.

Karnizmus ostal nesmierne dlho nepomenovaný. Jeho obeť sú neviditeľné – zvieratá a zamestnanci veľkochovov – starostlivo oddelení za vzdialenými stenami živočíšnej výroby, a spotrebitelia živočíšnych produktov – ktorí sa za obeť sami nepovažujú (Joy, 2010).

Neviditeľnosť ide „ruka v ruke“ s násilím, pretože na to, aby mohlo násilie existovať aj napriek tomu, že ľudia sú príliš empatickí a neschopní sledovania a spôsobovania bolesti (Gray et al., 2014; Lamm et al., 2010), musí byť ukryté

pred ich zrakmi. Napriek obrovskému množstvu zabitých zvierat – vyše 50 miliárd ročne (FAOSTAT, n.d.), nie sme svedkami ani jednej z častí procesu živočíšnej výroby.

Veľkochovy sa nachádzajú ďaleko od ľudských obydľí, a aj keď náhodou niekto prechádza okolo, zvonku nie je prítomných veľa znakov, podľa ktorých by bolo možné usúdiť, čo sa deje za fasádami budov. Náš jediný kontakt predstavuje až nakupovanie živočíšnych výrobkov, ktorých prezentácia má od reality veľkochovov a zabíjania zvierat ďaleko (Ursin, 2016).

Podobne argumentuje aj Dvořáková-Janů (1999), podľa ktorej s vývojom spoločnosti a prechodom z tradičného k modernému usporiadaniu, sa neviditeľnosť procesu výroby mäsa posilnila. Produkty, ktoré kupujeme v obchode, nenaznačujú žiadne spojenie so živým zvierat'om a podmienkami, ktoré bolo potrebné podstúpiť pre získanie finálneho výrobku.

Na neviditeľnosť apeluje aj Singer (2001), podľa ktorého si vo všeobecnosti zneužívanie zvierat, ktoré jeme, neuvedomujeme. Naše stretnutie s úhladne zabalenými kusmi mäsa v obchode, je len vrcholom dlhého procesu, ktorý je ukrytý nášmu zraku, a zamýšľa sa: „*Čo robila vaša večera keď bola ešte zvierat'om.*“ (Singer, 2001: 107).

Karnizmus využíva neviditeľné mechanizmy, pomocou ktorých je zaistená jeho funkčnosť a ktoré zaručujú, aby inak racionálne zmýšľajúci ľudia, boli schopní prispievať k iracionálnym procesom a neuvedomovať si pritom vyplývajúce dôsledky (Joy, 2010).

2.2 Obranné mechanizmy karnizmu

Melanie Joy (Joy, 2010) konštatuje, že je zaujímavé, ako reagujeme na predstavu jedenia psov a iných nejedlých zvierat. Ešte čudnejšie však je, ako nereagujeme na predstavu jedenia kráv a ďalších jedlých zvierat. Karnizmus nás totiž učí potláčať emócie a znecitlivuje nás (Ibid.). Prečo je nevyhnutné pre karnizmus oddeliť naše vnímanie reality od našich pocitov?

Ako sme spomínali už vyššie, dôvodom je to, že ľudia majú radi zvieratá, a pohľad na ich utrpenie a pocit, ktorý v nich vyvoláva, nie je príjemný (Lamm et al., 2010). Zároveň však konzumujú zvieratá, a to vytvára nekonzistentnosť medzi hodnotami a správaním jedinca, ktorá následne vytvára „morálny diskomfort“ (Joy, 2010: 18).

Spomínanú nekonzistentnosť prvýkrát v psychológii popísal a rozvinul americký sociálny psychológ Leon Festinger v roku 1957, ktorý ju označuje ako tzv. disonanciu. Podľa jeho teórie prítomnosť disonancie, vyvolávajúca pocit nepohodlia, motivuje ľudí buď k pokusu o jej odstránenie a dosiahnutie konsonancie (súlady medzi hodnotami a správaním jedinca) alebo k snahe o vyhýbanie sa situáciám a informáciám, ktoré by mohli viesť k zvýšeniu disonancie (Festinger, 2001).

V súlade s jeho teóriou, Joy (2010) a ďalší autori (Loughnan et al., 2014; Rothgerber, 2014; Ursin, 2016) uvádzajú, že na to, aby sme odstránili nepríjemné pocity kognitívnej disonancie (Loughnan et al., 2014), máme tri možnosti:

1. Môžeme zmeniť naše správanie tak, aby bolo v súlade s našimi hodnotami. Ak je zabíjanie zvierat v rozpore s našimi hodnotami, riešením je prestať jesť mäso (Ursin, 2016)

2. Môžeme zmeniť naše hodnoty tak, aby boli v súlade s našim správaním. Všeobecným spôsobom, ako odstrániť toto napätie, je legitimizovať konzumáciu mäsa a chov hospodárskych zvierat ako nevyhnutnú súčasť človeka a jeho nadradenosti voči zvieratám a prírode (Ursin, 2016; Singer, 2001).

3. Môžeme zmeniť vnímanie nášho správania, aby to na prvý pohľad vyzeralo tak, že je v súlade s našimi hodnotami. *„Práve v tomto prípade sa najčastejšie formuje naša schéma – psychický rámec mäsa. Až keď už nepovažujeme za dôležité zbytočné utrpenie zvierat, a ani neprestaneme jesť zvieratá, až vtedy nastane skreslenie vnímania týchto zvierat a teda aj mäsa, ktoré jeme, a cítime sa dostatočne „pohodlne“ pri ich konzumácii.“* (Joy, 2010: 18)

Aké nástroje karnizmus používa na skreslenie nášho vnímania a znecitlivenie?

Joy (2010) uvádza obranné mechanizmy ako: zapieranie, vyhýbanie sa, rutinizácia, disociácia, racionalizácia a odôvodňovanie a kognitívne trio. Racionalizáciu rozvádza Piazza et al. (2015) a rozvíja teóriu Joy (2010) vzhľadom na odôvodňovacie mechanizmy.

2.2.1 Zapieranie a vyhýbanie sa

Ako sme už spomínali, tieto mechanizmy sú zabezpečené neviditeľnosťou karnizmu. Myšlienkam na realitu veľkochovov a zabíjania zvierat je pomerne jednoduché sa vyhýbať, pretože väčšina z nás sa s veľkochovmi vôbec nestretla. Síce vieme, že existujú, ale sú nám tak vzdialené, akoby ani neexistovali (Dvořáková-Janů, 1999; Joy, 2010; Singer, 2001).

2.2.2 Rutinizácia

Rutinizácia zabezpečuje znecitlivenie. Jedinec vykonáva nejakú činnosť až kým si na ňu nezvykne do tej miery, že sa nad ňou už ani nezamýšľa, vykonáva ju automaticky. Napríklad deti sú už od malička vystavované mäsu, až kým si naňho nenavyknú, a jeho prítomnosť či rovno konzumácia pre nich prestane predstavovať problém. Týka sa to ale aj pracovníkov veľkochovov, ktorí sú neustále vystavení utrpeniu zvierat a zabíjaniu, až si naň nakoniec zvyknú, a už ide akoby mimo nich – na to, aby boli schopní vykonávať svoju prácu, im jednoducho nemôže záležať na daných zvieratách (Joy, 2010).

2.2.3 Disociácia

Tento mechanizmus umožňuje jedincovi odlúčiť sa, odosobniť sa od procesu nutného na zaistenie mäsa na tanieri. Počas konzumácie mäsa nás disociácia „chráni“ pred možným nepríjemným pocitom, ktorý by nastal, ak by sme si zakaždým plne uvedomovali, čo všetko predchádzalo tomu, že sme si mohli kúpiť mäso. Disociácia je pre človeka všeobecne nevyhnutný proces, ktorý ho ochraňuje pred „zbytočným“ stresom z okolia, avšak stáva sa nebezpečným v prípade, že umožňuje násilie (Joy, 2010).

2.2.4 Racionalizácia = 3N + 1N

Na zabezpečenie kontinuity konzumácie mäsa, a prípadnej úľavy od morálneho nepohodlia kognitívnej disonancie, je potrebné, aby sme boli presvedčení o správnosti jedenia mäsa. Na to, aby sme boli schopní jesť mäso, sme vedení k prijatiu určitých „faktov“ o jedení mäsa, ktorým sa učíme a postupne si ich prestávame uvedomovať, berieme ich za dané (Joy, 2010). Psychologička hovorí o tzv. faktoch 3N ospravedlňovania a odôvodňovania (racionalizácie) konzumácie mäsa, a to, že jesť mäso je: normálne (*Normal*), nevyhnutné (*Necessary*) a prirodzené (*Natural*).

„Ak sú princípy ideológie považované za normálne, znamená to, že ideológia sa stala normalizovanou a jej princípy sa stali spoločenskými normami.“ (Joy, 2010: 105). Konzumácia mäsa je v spoločnosti vyžadovaná a jedinci sú motivovaní k normatívnemu správaniu. Z praktického aj spoločenského hľadiska je oveľa jednoduchšie mäso jesť, než nejесť (Joy, 2010). V prípade nenasledovania ideológie musí jedinec vynaložiť viac úsilia, aby bol schopný naplniť základné a sociálne potreby. Alternatívy mäsa sú dostupné v oveľa menšej miere ako mäso samotné, a tiež sociálny okruh jedinca nemusí vždy prijať jeho protichodné hodnoty (ako uvidíme v ďalších kapitolách).

Konzumácia mäsa je prirodzená, pretože človek konzumoval a konzumuje mäso už od nepamäti (ako sme rozoberali v predchádzajúcej kapitole). Tak, ako je jedenie mäsa normalizované, tak isto prechádza procesom naturalizácie, čo znamená, že jeho podstata je videná v súlade s prírodnými zákonmi ako prirodzená, a to ju ospravedlňuje. Podľa Joy (2010) je však nutné rozlišovať medzi tým, čo je prirodzené, a tým, čo je ospravedlniteľné. Podobné chyby v úsudku ľudí za svoju históriu už urobili, ako napríklad v prípade otroctva, patriarchátu a prenasledovania Židov.

Konzumácia mäsa je nevyhnutná. Tento argument dopĺňa argument normálnosti – keďže je mäso normou, jeho konzumácia (a zabíjanie zvierat) je nevyhnutná na zabezpečenie chodu systému (Joy, 2010). Taktiež, mäso je často považované za potrebné pre svoju nutričnú hodnotu. Jedným

z presvedčení je to, že bez mäsa by človek nemal odkiaľ zohnať potrebné proteíny, čomu veria a čo zastávajú hlavne muži (Ursin, 2016). Dnes je však už dokázané, že rastlinná strava je pre človeka viac než postačujúca, čo sa potrebných živín týka (Melina et al., 2016), ako budeme rozoberať v ďalšej kapitole.

K týmto trom nástrojom racionalizácie Piazza et al. (2015) pridávajú ďalší, ktorý bol podľa nich Joy opomenutý, ale je dôležitou súčasťou odôvodňovacieho procesu, a teda, že konzumácia mäsa je príjemná (*Nice*), mäso dobre chutí.

Podľa autorov má racionalizácia pre človeka obe – osobné aj spoločenské výhody, keďže človek žije v úzko prepojených sociálnych skupinách a vzťahoch, a musí často vysvetľovať a obhajovať svoje správanie pred ostatnými (Piazza et al., 2015). Odôvodňovanie a predkladanie obranných dôkazov a tvrdení je však dôležité nie len voči druhým, ale aj voči sebe samému – človek obhajuje svoje správanie, aby sa mohol považovať za dobrú a morálnu osobu (*Ibid.*).

Autori vysvetľujú, že racionalizáciu jedinec používa hlavne vtedy, keď chce pokračovať v správaní, ktoré by sa mohlo zdať v neporiadku s jeho vlastnými postojmi a morálkou. Jedným z dôsledkov takéhoto odôvodňovacieho procesu potom býva prehnané videnie len tých dôvodov, ktoré favorizujú jedincovej teórii, a zároveň prehliadanie a podceňovanie pripomienok, ktoré oponujú jeho teórii. V takom prípade sa jedná o „*confirmation bias*“, tzv. konfirmačné skreslenie. Podľa Joy (2010), pomocou schémy, ktorú karnizmus vytvára, sú nám selektované len tie informácie, ktoré podporujú medzeru v našom vnímaní, a teda podporujú našu apatickosť – chýbajúce prepojenie medzi mäsom a živým zvierat'om. Zároveň vnímame skreslene informácie, ktoré by mohli obnoviť našu empatiu. (Joy, 2010).

2.2.5 Kognitívne trio

Joy (2010) popisuje tri dôležité mechanizmy – objektifikácia, deinvidualizácia a dichotomizácia, ktoré dokážu potlačiť empatiu a

znemožniť nám vnímanie zvierat ako individualít, ktoré sami vnímajú a majú vlastné záujmy. Všímame si na nich potom len tie vlastnosti, pomocou ktorých je ich konzumácia pre nás jednoduchšia.

Objektifikácia. Už názov napovedá, že pomocou objektifikácie sme schopní vidieť zvieratá ako bezduché objekty, veci. Najviditeľnejším nástrojom objektifikácie je jazyk. Jednak výraz „mäso“, ktorý používame na oddialenie skutočnosti, že konzumujeme niečo živé. No hlavne sú to slová ako: bravčové, hovädzie, hydinové a pod., ktorými označujeme mäso zvierat. Namiesto toho, aby sme povedali priamo, že jeme polievku z kravy, povieme, že jeme hovädzí vývar. Je totiž jednoduchšie pre nás jesť zvieratá, ak nám nič nepripomína ich (živý) zvierací pôvod (Joy, 2010).

Aj Peter Singer (2001) hovorí, že spôsob, akým je mäso procesované a predávané v obchodoch, nám uľahčuje nevnímať zvieratá ako živé, dýchajúce a trpiace tvory. Mäso sa predáva nakrájané tak, aby nevyvolávalo dojem, že to bolo predtým zviera – takmer nikdy nevidíme jeho hlavu. Zvieratá si objektifikujeme aj pomocou názvov na obaloch, ktoré označujú len typ mäsa (Singer, 2001).

Podľa Carol Adams (2001) objektifikujeme zvieratá pomocou ich označovania ako produktov – hamburger, slanina a pod., ktoré majú zakrývať pôvod mäsa v živom zvierati.

Americká akademička zaoberajúca sa feminizmom a právami zvierat, Josephine Donovan (2011), vo svojej teórii, ktorú nazýva „kritika zvieracieho stanoviska“⁶, taktiež opisuje objektifikáciu zvierat. Podľa nej sú zvieratá subjekty, ktoré majú pocity, myšlienky, vôľu žiť, a odsudzuje správanie ľudí, pretože vnímajú a využívajú zvieratá ako objekty (Donovan, 2011).

Ďalším mechanizmom je deindividualizácia, proces, ktorý nám umožňuje vidieť individuálnych jedincov prostredníctvom ich skupinovej identity, akoby každý jedinec v skupine mal tie isté vlastnosti a všetci boli rovnakí. Deindividualizácia nám umožňuje zachovať si odstup, vďaka ktorému je pre nás ľahšie ubližovať zvieratám (Joy, 2010).

⁶ „animal-standpoint criticism“

Tretím a posledným mechanizmom spájaným s karnizmom je dichotomizácia. Je to proces rozdeľovania vecí celkovo, v tomto prípade však zvierat, do dvoch opačných kategórií na základe našich presvedčení o nich. Čo sa týka mäsa, rozdeľujeme zvieratá do dvoch hlavných kategórií, a to či sú jedlé alebo nejedlé, a podľa toho sa k nim aj správame (Joy, 2010). Je pre nás potom ľahšie jesť mäso, pretože sme si vlastne odôvodnili, prečo je vhodné dané zviera zjesť, a teda nepociťujeme rozpor. Joy (2010) podotýka, že často „sa utvrdzujeme“ vo falošných domnienkach, a pripisujeme zvieratám nepravdivé vlastnosti, aby sme ich tak mohli aj naďalej konzumovať.

Ďalšie obranné stratégie popisuje Loughnan et al. (2010) vo svojej teórii tzv. mäsového paradoxu. Prichádza na to, že ľuďom v prekonávaní kognitívnej disonancie pomáha znehodnocovanie morálneho statusu konzumovaných zvierat a ich kognitívnych a emocionálnych schopností. Jeho teóriu rozvíjajú a dopĺňajú ďalší autori (Loughnan et al., 2010).

2.2.6 „Mäsový paradox“

„Ako môžeme milovať zvieratá a milovať jedenie zvierat?“

Steve Loughnan⁷

Nekonzistenciu v hodnotách a správani, ktorá je prítomná u väčšiny ľudí, ktorí jedia mäso, pozoroval aj Steve Loughnan, psychológ a filozof, ktorý učí psychológiu na univerzite v Edinburgu. Kognitívnu disonanciu, ktorá nastáva, keď človek konzumuje mäso, no zároveň mu záleží na zvieratách a nechce im spôsobovať utrpenie, či zabíjať ich, pomenoval Loughnan (2010) „*meat paradox*“ a podrobne ju skúma vo viacerých štúdiách spolu s ďalšími akademikmi (Bastian et al., 2012; Bratanova et al., 2011; Loughnan et al., 2014; Loughnan et al., 2012; Loughnan et al., 2010). Keďže prítomnosť kognitívnej disonancie vyvoláva stres, autori skúmajú, aké stratégie sú bežné na jeho zníženie alebo odstránenie.

Už v predchádzajúcej kapitole sme zistili, že na odstránenie kognitívnej disonancie musíme zmeniť buď naše hodnoty a prispôbiť ich nášmu správaniu, alebo naopak zmeniť naše správanie, aby bolo v súlade s našimi

⁷ (Loughnan et al., 2012)

hodnotami. Poslednou možnosťou je zmena vnímania nášho správania tak, aby bolo „akože“ v súlade s našimi hodnotami.

Loughnan s kolegami vo viacerých experimentoch zistili, že, konzumenti mäsa používajú niekoľko stratégií na zosúladenie svojich hodnôt a správania, ako napríklad popieranie, že by jedlé zvieratá mohli trpieť (Bastian et al., 2012; Bratanova et al., 2011), alebo že jedlé zvieratá si nezaslúžia náš morálny záujem (Loughnan et al., 2010).

Loughnan et al. (2012) zistili, že zatiaľ čo vegetariáni sú schopní pripisovať zvieratám väčšiu morálnu a citovú kapacitu, konzumenti mäsa majú presne stanovenú čiaru medzi zvieratami na mäso a zvieratami nejedlými. Často zapierajú, že by jedlé zvieratá mali emócie čo spôsobuje nižší morálny záujem o tieto zvieratá (Loughnan et al., 2012). *„Pre konzumentov mäsa môže slúžiť popieranie pocitov a mysle zvierat ako obranný mechanizmus pri pokračovaní konzumácie mäsa.“* (Loughnan et al., 2012: 16).

V experimente, v ktorom si ľudia mali vybrať medzi hovädzím sušeným mäsom a sušeným banánom, a následne sa ich výskumníci pýtali, do akej miery majú zvieratá morálny status, a aké morálne práva majú kravy, sa potvrdilo, že respondenti, ktorí si vybrali hovädzie mäso, vymenovali len veľmi ohraničený okruh zvierat, ku ktorým by sme sa mali správať eticky. Taktiež mali tendenciu pripisovať menej práv krave ako tí, ktorí jedli sušený banán. Autori sa domnievajú, že konzumácia mäsa, ktorá spôsobila kognitívnu disonanciu, spustila obranné mechanizmy v zvýšenej miere. V snahe utlmiť pocit viny, jednou zo stratégií je upieranie práv zvieratám (Loughnan et al., 2010).

Ďalší experiment, kde mali respondenti ohodnotiť mieru duševných schopností 32 zvierat, a ich ochotu zjesť dané zviera Bastian et al. (2012) zistili, že čím viac duševných schopností bolo danému zvieratú priradených, tým viac sa znižovala ochota toto zviera zjesť (Loughnan et al., 2014). Spôsob, akým sú zvieratá vnímané, je úzko spojený s jedným ich mäsa (Loughnan et al., 2014).

V prípade, že zvieratá majú podľa človeka viac „ľudských“ vlastností, sú vnímané tak, že viac trpia a je nepríjemnejšie či nepredstaviteľnejšie ich konzumovať (Bastian et al., 2012; Loughnan et al., 2014). Aj ďalšia štúdia potvrdila, že vnímanie ľudských vlastností u zvierat spôsobilo zníženú konzumáciu zvierat (Niemyjska et al., 2018).

Bratanova et al. (2011) zistili, že už len myšlienka – zaradenie zvieratá ako jedlé, znižuje jeho morálne práva v mysli človeka, aj keď on sám nemá žiadnu motiváciu k jeho konzumácii.

Výskumy zamerané na mäsový paradox uskutočnili aj ďalší autori. Napríklad Hank Rothenberg (2014) popisuje osem spôsobov prekonania tlaku spôsobeného kognitívnou disonanciou u konzumentov mäsa: vyhýbanie sa, disociácia, vnímaná zmena správania, popieranie skutočnosti, že zvieratá cítia bolesť, dôvody racionalizácie mäsa, zníženie vnímaného výberu jesť mäso a zmena správania. Tieto obranné mechanizmy boli spustené už len jednoduchým vyjadrením ďalšieho jedinca, že je vegetarián (Rothenberg, 2014). Autor taktiež zistil, že celkovo prítomnosť vegetariána má u konzumenta mäsa za následok zvýšené prejavy stratégií na odstránenie kognitívnej disonancie.

Na záver by sme mali vedieť, že sa nepreukázalo, že by tieto obranné mechanizmy boli zámerné (Loughnan et al., 2014).

2.3 Inštitucionalizácia karnizmu

Všetky spomínané mechanizmy sú nejakým spôsobom zaistené buď v legislatíve, alebo sú posilňované pomocou štátnych inštitúcií, upevňované pomocou médií ale hlavne rodiny a nášho okolia v procese socializácie.

Berger a Luckmann (1999) vo svojej knihe *Sociálna konštrukcia reality* píšú a pojednávajú o tom, že realita je podľa nich konštruovaná sociálne. Inštitúcie neodrážajú realitu, ale naopak, realitu utvárajú. Vytvorená realita sa potom opakovane potvrdzuje v sociálnych interakciách. „...inštitúcie

vznikajú, stabilizujú sa a sú subjektívne osvojované sociálnymi aktérmi.“ (Berger & Luckmann, 1999: 2005).

Pri analýze fungovania karnizmu si môžeme všimnúť, že sa realita konštruuje spôsobom, ktorý obsahuje vnútorné rozpory. Napríklad na jednej strane sú deti vnútorne motivované správať sa dobre k zvieratám a rešpektovať život zvieratá (Fonseca et al., 2011), no zároveň „*Deti sú tradične vychovávané tak, aby považovali konzumáciu mäsa iných zvierat za normálnu a žiaducu.*“ (Fiddes, 1991: 5).

V priebehu socializácie, a v našom ďalšom vývoji, si väčšina z nás (pretože karnizmus je dominantná ideológia) osvojuje a prijíma hodnoty karnizmu za svoje – prebieha internacionalizácia karnizmu (Joy, 2010).

Hodnoty, ktoré považujeme za vlastné, nám predali druhí (rodičia, učitelia, atď.), a teda do veľkej miery preberáme názory, s ktorými sa stotožňuje naše najbližšie okolie. „*Každý jedinec sa rodí do objektívnej sociálnej štruktúry, v ktorej rámci sa stretáva s významnými druhými, ktorí majú jeho socializáciu na starosti.*“ (Berger & Luckmann, 1999: 130). Podľa autorov je jedincovi predkladaná definícia týchto významných druhých o situácii jedinca ako objektívna realita (Ibid.). Jedincovi je svet sprostredkovaný vďaka významným druhým, ktorí vyberajú rysy sveta podľa toho, ktoré sú v súlade s ich vlastnými hodnotami, osobnými vlastnosťami a postavením v sociálnej štruktúre (Ibid.). Rodičia a naše najbližšie okolie nám už od malička predávajú hodnoty, ktoré oni sami považujú za správne (Hursti, 1999), a vo väčšine prípadov sú takýmto spôsobom predávané hodnoty práve karnizmu.

Od rodičov deti putujú do škôl, kde sa učia, že „*sliapočky znášajú vajíčka*“, a „*kravičky dávajú mlieko*“. Deti sú často vystavované učebnicovým či knižným ideálne vyzerajúcim obrázkom fariem, kde sa nachádzajú šťastné a usmievavé zvieratká (Cole & Stewart, 2014), o ktoré je dobre postarané šťastným farmárom.

Podľa Rozina (2010) sú najčastejšími faktormi pri výbere jedla okrem rodičov aj kamaráti a médiá.

Médiá do veľkej miery podporujú karnizmus, či už reklamou, alebo rôznymi vysielanými napr. v televízii, kulinárskymi programami, ktoré prípravou pokrmov zo živočíšnych produktov podporujú živočíšny priemysel, a utvrdzujú ľudí v normálnosti konzumácie mäsa. Pri tom sa používa špeciálny jazyk, ktorý označuje pokrmy zo zvierat, avšak nemá už nič spoločné s názvom zvierat, ako napríklad filety, slanina a pod. (Fonseca, 2015).

Médiá podporujú konsenzus karnizmu prostredníctvom internalizácie a zdieľania stravovacích návykov, propagovaných pracovníkmi televízie, ktorí svojim správaním, hodnotami, jazykom, preferenciou pre chuť a pod., predstavujú (a dôsledne udržiavajú, aj keď nevedome) vonkajšiu štruktúru – vzor správania. Televízia je platená, je ovplyvniteľná, a je možné, aby vysielala to, čo niekto chce, aby sa vysielalo. Jej obsah podporuje mainstreamovú dominantnú kultúru – propaguje karnizmus ako normálny a často maskuje realitu živočíšnej výroby (Fonseca, 2015).

Plynulý chod karnizmu zabezpečujú aj tradície a náboženstvo. Konzumácia mäsa sa datuje do dávnej minulosti, a tak napríklad súčasťou tradičných sviatočných jedál býva väčšinou mäso (Breadsworth & Keil, 1996; Fiddes, 1991; Leroy & Praet, 2015).

Všetky inštitúcie sa navzájom podporujú. Rodina je úzko previazaná zo školou, s nemocnicou, obchodmi... A štát, ktorý vydáva zákony, riadi chod spoločnosti.

Legislatíva ČR, ktorá zakazuje týranie zvierat a zabitie zdravého zvierat'a, (Zákony pro lidi, n.d.) napríklad pre hospodárske zvieratá, ktoré predstavujú tzv. produkciu potravy, ustanovuje špeciálne podmienky zachádzania. Často však realita vôbec nekorešponduje s predpismi (Hub, 2012).

Veľkochovy majú často obmedzené podmienky, či už z hľadiska personálu, technológie alebo priestoru, ktoré znemožňujú zvieratám naplnenie ich základných potrieb (pohyb, prirodzená reprodukcia) a inštinktívneho správania (napríklad sliepky nemôžu hrabať, prasatá ryť atď.). Taktiež súčasťou produkcie potravy sa stali praktiky, ktoré sú

odôvodnené a zároveň ospravedlnené zaistením (vyššej) efektívnosti výrobného procesu, ako napríklad odstraňovanie vnútorných pohlavných orgánov u malých prasiatok, odstraňovanie rohov u teliatok, odstraňovanie špičiek zobákov u kuriatok a ďalšie (Joy, 2010). To všetko sa však deje bez anestézie, a pri plnom vedomí zvierat, ktoré cítia bolesť (Breed, 2017; Sneddon et al., 2014; Weary et al., 2006). Násilie a utrpenie zvierat je teda legitimizované a zároveň nenapadnuteľné, a to je hlavným cieľom násilnej a dominantnej ideológie akou je karnizmus (Joy, 2010).

„Otázkou nie je Môžu myslieť? ani Môžu hovoriť?, ale Môžu trpieť?“

Jeremy Bentham

3. Spoločenská relevancia

V tejto kapitole by som chcela zhrnúť ďalšie dôvody možného záujmu spoločnosti o karnizmus (okrem morálneho statusu a záujmu o zvieratá, ktoré rozoberám už v predchádzajúcich kapitolách) a aké sú ich potenciálne riešenia.

3.1 Ekologická kríza?

Výskumy postupne odhaľujú, že živočíšna produkcia má výrazný vplyv na spotrebu vody, odlesňovanie, znečisťovanie vody, ovzdušia a pôdy (de Boer et al., 2013; Martinez et al., 2009) a do veľkej miery prispieva ku globálnemu otepľovaniu produkciou skleníkových plynov (Apostolidis & McLeay, 2016).

V rozsiahlom dokumente *Dlhý tieň hospodárskych zvierat: environmentálne problémy a možnosti*, publikovanom Organizáciou pre výživu a poľnohospodárstvo⁸ sa napríklad zistilo, že živočíšna výroba je zodpovedná za 18 % skleníkových plynov, viac, ako množstvo skleníkových plynov vyprodukovaných celkovou svetovou dopravou (ktorá produkuje 13 %) (Steinfeld et al., 2006). Podľa výskumu je živočíšny priemysel jednou z hlavných príčin ničenia biotopov a vyhynutia druhov (Steinfeld et al., 2006). Okrem priamych vplyvov na životné prostredie, je dôležitým faktorom neefektívnosť výroby – do produkcie je potrebné vložiť viac zdrojov ako sa kedy vráti (de Boer et al., 2013).

Veľa ďalších autorov má čo povedať k miere efektívnosti živočíšnej výroby a jej vplyvom na životné prostredie.

Podľa Franklina (1999) je produkcia mäsa nákladný proces, ktorý v sebe zahŕňa veľa neobnoviteľných zdrojov, akými sú pôda, voda a fosílna palivá. Tieto zdroje sú potrebné na výrobu a spracovanie plodín, nevyhnutných k nakŕmeniu rýchlo rastúceho počtu hospodárskych zvierat. Franklin (1999) vysvetľuje, že ľudia a zvieratá dnes bojujú o tie isté zdroje.

⁸ Food and Agriculture Organization

Breadsworth a Keil (1996) popisujú neefektívnosť živočíšnej výroby, a teda, že na každý kilogram bravčového proteínu, musí prasa dostať až 7,7 kg obilninového proteínu, zatiaľ čo pri kilograme hovädzieho proteínu ide až o trojnásobok kŕmneho proteínu. Živočíšna výroba je v porovnaní s rastlinnou omnoho menej efektívna (Breadsworth & Keil, 1996). Steinfeld et al. (2006) zisťujú, že zatiaľ čo hospodárske zvieratá skonzumujú až 77 miliónov ton proteínu v krmive, z ich mäsa je človeka schopný získať len 58 miliónov ton proteínu. Na zaistenie produkcie mäsa je tak potrebné investovať viac kalórií, než sa nám kedy vráti späť (Franklin, 1999).

Ďalší autori sa zaujímajú o to, ako by bolo možné vyriešiť nastávajúcu situáciu.

Bekoff & Bekoff (2007) navrhujú riešenie, kedy by podľa nich stačilo znížiť spotrebu mäsa len o 10 %, a „vzniklo“ by tak až 12 miliónov ton obilnín pre ľudskú spotrebu. Toto množstvo by postačovalo na nakŕmenie všetkých približne 60 miliónov hladujúcich ľudí na celom svete (Ibid.).

Avšak Macdiarmid et. al (2016) vo svojom výskume prišli na to, že väčšina ľudí vníma vedecké dôkazy ohľadne vplyvu živočíšnej výroby na zmenu životného prostredia veľmi skepticky, nespája si spotrebu mäsa s globálnymi zmenami podnebia, a teda si nemyslí, že by ich osobná spotreba mäsa mala nejaký dopad na životné prostredie. U ľudí sa prejavuje neochota nad zmenou momentálnych stravovacích návykov čo sa týka redukcie konzumácie mäsa a ďalších živočíšnych produktov (Ibid.; Riedl et al., 2017), a kontraproduktívne sa to ukázalo byť hlavne u jedincov skeptických voči vzťahu živočíšnej výroby a životného prostredia (de Boer et al., 2013).

Ďalšie možné riešenie by podľa Siegrist et al. (2018) mohlo predstavovať „mäso“ kultivované v skúmavkách. Dnes sa síce už takéto mäso vyrába a testuje, avšak zatiaľ sa na predajné pulty a do reštaurácií nedostalo. Siegrist et al. (2018) v dvoch experimentoch skúmali práve to, aký majú ľudia názor na takéto mäso, a či by potenciálne mohlo predstavovať náhradu za klasicky získavané mäso. Výsledky experimentov poukazujú na nízku akceptáciu kultivovaného mäsa, pretože je vnímané ako neprirodzené.

Informovanie respondentov o produkcii a benefitoch „skúmovkového mäsa“ sa ukázalo paradoxne ako „nástroj“ na zvyšovanie preferencií voči klasickému mäsu. Siegrist et al. (2018) navrhujú, že na zvýšenie statusu kultivovaného mäsa je vhodné informovať o finálnom produkte, nie o tom, ako sa produkt vyrába.

Nie je známe, kedy by sa do sveta mohlo dostať mäso z laboratórií, a nahradiť tak súčasné tradične kultivované mäso, avšak myšlienku znižovania spotreby mäsa, živočíšnych produktov a živočíšnej produkcie celkovo, podporujú aj svetové (zdravotnícke) organizácie.

3.2 Rastlinná strava stravou budúcnosti?

Mäso obsahuje viacero pre človeka dôležitých stopových prvkov, ako železo, selén, vitamín A, a kyselinu listovú, ktoré sa v rastlinnej strave nachádzajú v menšom množstve, vitamín B12 a vitamín D dokonca vôbec (Biesalski, 2005). Taktiež je bohaté na proteín a obsahuje málo sacharidov, čo prispieva k nízkemu glykemickému indexu, a je teda vhodné pri nadváhe, cukrovke a rakovine (Ibid.). To však platí pri konzumácii malého množstva mäsa.

Vysoká spotreba mäsa môže byť pre človeka kritická a môže vyústiť do rôznych ochorení. Bola asociovaná s kardiovaskulárnymi ochoreniami, cukrovkou 2. typu a niektorými druhmi rakoviny, ako aj s výskytom obezity, ktorou dnes trpí približne jedna pätina svetovej dospelaj populácie (Apostolidis & McLeay, 2016).

Napriek tomu akademické štúdie preukazujú, že väčšina ľudí považuje živočíšne produkty, najmä teda mäso, za hlavný zdroj živín (Verbeke et al., 2010) a nevie si život bez mäsa predstaviť ani vzhľadom na jeho chuť a symbolickú spoločenskú hodnotu.

Možným riešením do budúcnosti je nahrádzanie mäsa nemäsovými substitútmi (Apostolidis & McLeay, 2016). Tieto substitúty vyzerajú a chutia ako mäso, ale sú vyrobené z rastlinných zložiek. Sú považované za zdravý

zdroj proteínu, ktorý v porovnaní s mäsom, ponúka zdravotné a tiež ekologické výhody.

Túto a ďalšie alternatívy by mohli podporiť vyjadrenia viacerých dietetických a zdravotníckych organizácií, ktoré odporúčajú vegetariánstvo, vegánstvo a celkovo rastlinnú (alebo rastlinne „založenú“) stravu a označujú ju za plnohodnotnú.

*American Heart Association*⁹, *American Diabetes Association*¹⁰ a *American Institute for Cancer Research*¹¹ označujú rastlinnú stravu ako vhodnú v rámci prevencie chronických ochorení (Physicians Committee for Responsible Medicine, n.d.).

Môžeme uviesť vyjadrenie *American Academy of Nutrition and Dietetics*¹², podľa ktorej vhodne plánovaná vegetariánska a tiež vegánska strava, predstavujú zdravú a nutrične vyváženú stravu, ktorá je prospešná pri prevencii a liečbe určitých chorôb. Obidva spôsoby stravovania sú vhodné pre všetkých ľudí v každom životnom a vývojovom štádiu, tak isto pre športovcov a atlétov. Organizácia ešte dodáva, že rastlinne založená strava je environmentálne udržateľnejšia ako strava bohatá na živočíšne produkty, pretože využíva menej prírodných zdrojov a menej tak škodí životnému prostrediu (Melina et al., 2016).

Aj podľa Organizácie výživy a poľnohospodárstva je možné byť zdravý na vegetariánskej strave (FAO, 2014).

Tieto a podobné vyhlásenia sa stávajú v spoločnosti čoraz častejšími a viac prijímaný. *„Diéty z veľkej časti zložené z rastlinných potravín, ako sú dobre vyvážené vegetariánske diéty, sú vnímané viac ako vylepšujúce zdravie než ako spôsobujúce choroby, na rozdiel od stravy založenej na báze mäsa.“* (Sabaté, 2003: 502).

⁹ Americká asociácia srdca (srdcových chorôb) (voľný preklad)

¹⁰ Americká asociácia diabetikov (voľný preklad)

¹¹ Americký inštitút pre výskum rakoviny (voľný preklad)

¹² Americká akadémia výživy a dietetiky (voľný preklad)

3.3 Spoločenská premena – vegánstvo ako fenomén na vzostupe

Ľudia si začínajú uvedomovať, že existujú rôzne formy stravovania, odlišné od tej, ktorá je väčšinou populáciou považovaná za „to, čo je normálne“. Už z minulosti známejšiemu vegetariánstvu sa pridáva vegánstvo. Koncept vegánstva je dnes (hlavne v západnej spoločnosti) natol'ko spopularizovaný (Petter, 2018), že ostáva čím ďalej tým menej ľudí, ktorým je potrebné princípy tejto ideológie vysvetľovať. Je nutné dodať, že koncept vegetariánstva je ešte stále chápaný lepšie, ako koncept vegánstva. Aj napriek tomu je dnes hlavne vegánstvo čoraz diskutovanejšou témou na rozhovor (Petter, 2018). Neostáva však len pri slovách – tento fenomén je na vzostupe po celom svete.

Pre dokreslenie situácie budú uvedené výsledky šetrení a štatistík, hlavne však z USA, a Spojeného kráľovstva, pretože v Českej republike bohužiaľ v posledných 15 rokoch neboli uskutočnené žiadne podobné merania.

Štúdia Harris Interactive z roku 2011, ktorú zadala *The Vegetarian Resource Group*, zistila, že 5 % z celkového dospelého obyvateľstva Spojených Štátov sú vegetariáni, z čoho približne polovica sú vegáni (*The Vegetarian Resource Group Blog*, n.d.). Ako píše Zacharias (2012), môže sa to zdať ako príliš malý podiel, avšak oproti roku 2009, kedy bol uskutočnený podobný výskum Harris Interactive, zadaný *Vegetarian Resource Group*, sa počet vegetariánov a vegánov takmer zdvojnásobil (*The Vegetarian Resource Group*, 2009).

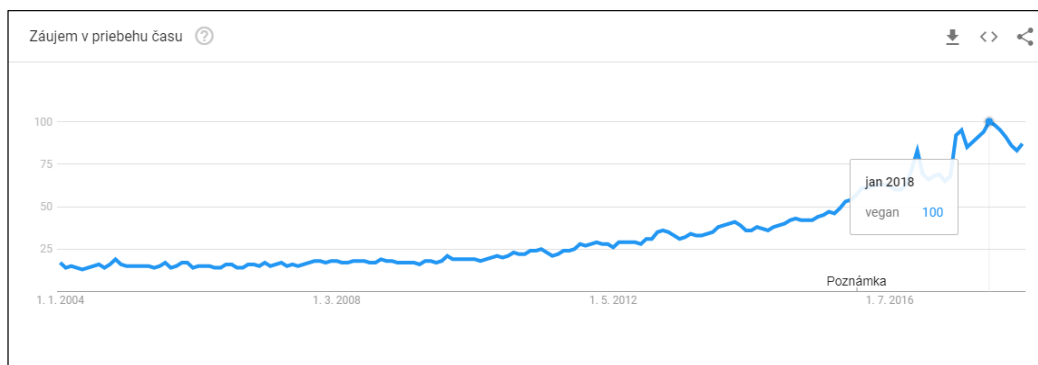
V závere správy spoločnosti *ReportBuyers* (ReportBuyers, 2017) sa píše, že až 6 % konzumentov USA o sebe tvrdí, že sú vegáni.

Podľa výskumu uskutočneného Ipsos MORI (*The Vegan Society*, 2016) pre *The Vegan Society* bolo zistené, že v Spojenom kráľovstve je z populácie staršej 15 rokov okolo 3 % vegetariánov, z čoho okolo 1 % vegánov, čo sa tiež môže zdať málo, avšak ide až o trojnásobný nárast od *odhadu* z roku 2006 (*Vegan Statistics*, 2018).

Šetrenie uskutočnené spoločnosťou *Compare the Market* (Compare the Market, 2018) v spolupráci s profesorkou Carolyn Roberts ukázalo, že momentálne je v Spojenom kráľovstve 14 % vegetariánov a 7 % vegánov, čo je až sedem násobný nárast v prípade vegánstva.

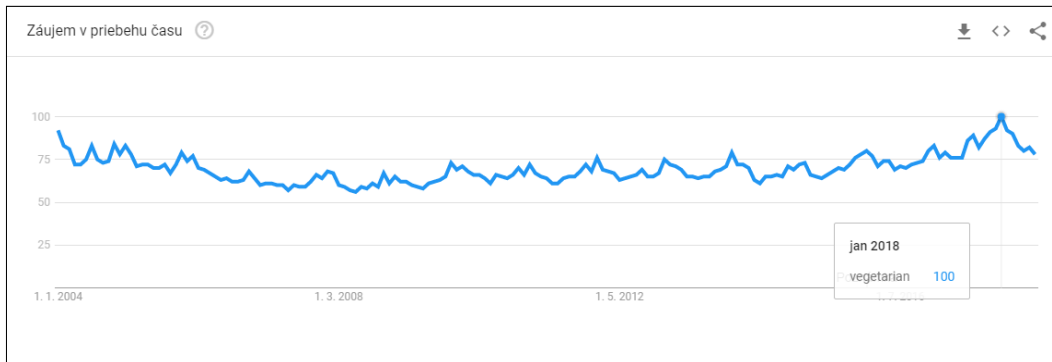
O náraste záujmu o vegánstvo svedčia aj štatistiky Google Trends, v ktorých je zachytené čoraz častejšie vyhľadávanie tohto pojmu v databáze Google. Výsledky sú zachytené v tabuľke č. 1. Na proces vyhľadávania sme vybrali slovo v angličtine „vegan“ (v preklade *vegán, vegánsky*) a nie „veganism“ (v preklade *vegánstvo*), pretože „vegan“ je základ slova v slove *vegan-ism* a tým pádom by vyhľadávanie slova „vegan“ na stránkach Google malo zahŕňať všetky, aj odvodené slová.

V grafe č. 1 je zachytený trend vyhľadávania slova „vegan“. „Čísla predstavujú záujem vo vyhľadávaní vzhľadom na najvyšší bod v grafe pre danú oblasť a časové obdobie. Hodnota 100 predstavuje najvyššiu popularitu príslušného výrazu. 50 znamená, že má polovičnú popularitu. Skóre 0 znamená, že nebol dostatok dát pre daný výraz.“ (Trendy Google, 2018)

Graf č. 1 – Vývoj trendu v záujme vyhľadávania slova „vegan“ v databáze Google (Trendy Google, 2018)

Pre porovnanie sme pridali aj frekvenčný vývoj vyhľadávania pojmu „vegetarian“, ktorý môžeme vidieť v grafe č. 2.

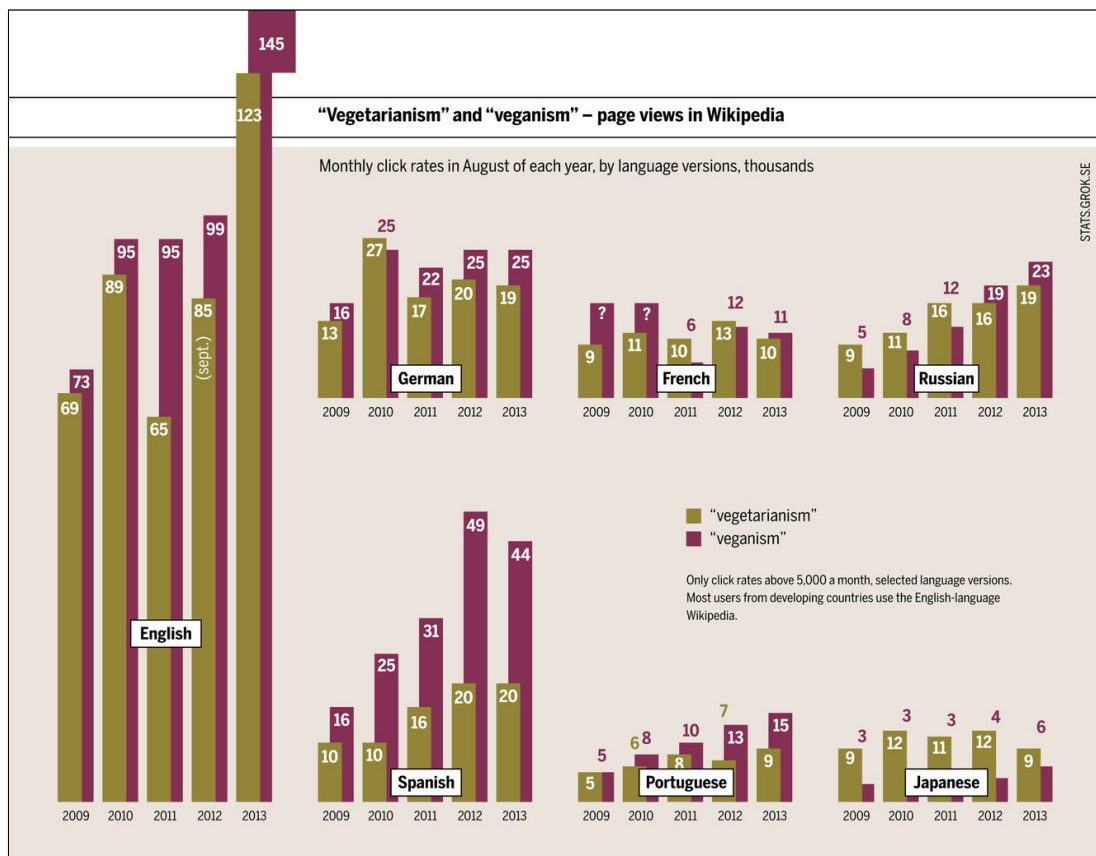
Graf č. 2 – Vývoj trendu v záujme vyhľadávania slova „vegetarian“ v databáze Google. (Trendy Google, 2018b)

Z grafov môžeme vyčítať, že zatiaľ čo slovo „vegetarian“ od roku 2004 dosahovalo vždy nadpolovičnú popularitu, slovo „vegan“ dosiahlo nadpolovičnú popularitu až v roku 2016.

Zaujímavé je, že v januári roku 2018 dosiahli oba trendy najvyššiu hranicu, a je možné poznamenať, že ich (zatiaľ) najčastejšie ľudia vyhľadávali v januári 2018. Samozrejme, môžeme sa len domnievať, prečo je to tak, no jednou z možností by mohol byť prienik rastúcej tendencie oboch konceptov po celom svete a tradície voliť si predsavzatia do nového roku.

O náraste záujmu o vegánstvo oproti vegetariánstvu, svedčí aj porovnanie, ktoré uskutočnila nadácia *Heinrich Böll Foundation* v spolupráci s *Friends of the Earth Europe* vo svojom *Atlase mäsa* z roku 2014. V grafe č. 3 sú uvedené výsledky z porovnania miery kliknutia na stránku *veganism* a *vegetarianism* na stránkach Wikipédia (podľa jazyka), za mesiac August v každom z uvedených rokov, v tisíckach.

V rokoch 2012 a 2013 sa takmer na každej z uvedených jazykových stránkach na Wikipédii viac klikalo na stránku „veganism“, než „vegetarianism“. Výnimkou je len verzia tejto stránky vo francúzskom a japonskom jazyku. Dalo by sa predpokladať, že Japonci sa viac zaujímajú o vegetariánstvo z dôvodu silnej kultúry konzumácie rýb a morských plodov. Taktiež je možné pozorovať takmer všade nárast počtu kliknutí na stránku o vegánstve v priebehu rokov.

Graf č. 3 – Porovnanie miery kliknutí v tisíckach na stránky Wikipédie „veganism“ a „vegetarianism“ (Hajduchová, 2014)

3.3.1 Od karnizmu k vegánstvu – riziká a postrehy

Čím ďalej tým viac ľudí prechádza k vegánstvu, aj keď táto krivka stúpa pomaly. V predchádzajúcich častiach sme skúmali karnizmus a spoločenské riziká s ním spojené. Aké sú však spoločenské riziká spojené s prekonaním karnizmu? Tie popisuje Melanie Joy v interview s Klausom Mitchellom, zakladateľom a riaditeľom *Plant Based News*, globálnej spravodajskej spoločnosti, ktorá poskytuje informácie zo sveta rastlinnej stravy.

Joy (2017) hovorí, že opakom karnizmu je vegánstvo, a aby človek karnizmus prekonal, stáva sa vegánom. Plne vnímať dopady živočíšnej výroby na spoločnosť ľudí a zvierat je bremeno, konštatuje Joy (2017). Vegáni sa snažia o nejakú pozitívnu zmenu vo svojom okolí, no často sú

konfrontovaní s negatívnou reakciou okolia, s nepochopením a opovrhnutím. Ich snaha je často zosmiešňovaná a tak sa uzatvárajú do seba a zanevierajú na spoločnosť (Ibid.). Psychologička však vysvetľuje, a upozorňuje vegánov, že neexistuje riešenie buď – alebo. Autorka vidí veľký problém v konštatovaní typu: *„Bud' si vegán a si súčasťou riešenia problému, alebo nie si vegán a si súčasťou problému.“* (Joy, 2017: od 07:03 do 07:07 min.), a to z toho dôvodu, že táto argumentácia odradí až 98-99 % populácie, ktorá by sa inak mohla stať súčasťou riešenia karnizmu a podporovateľom vegánstva (Joy, 2017).

Aj napriek tomu, že ľudia nie sú priamo vegáni, podporujú hodnoty tejto ideológie a využívajú svoje postavenie na to, aby ju šíрили a podporovali. Joy (2017) týchto ľudí nazýva *„vegan allies“* – „spojenci vegánstva“. Sú to napríklad novinári, ktorí sami sú karnisti, ale píšú články o odkrývaní karnizmu a postupnom prechode k vegánstvu, ktoré majú obrovský dosah na celkovú populáciu. Ďalej sú to rôzni filantropi, ktorí sponzorujú vegánske organizácie a ich činnosť, aby tie mohli ďalej pracovať na šírení myšlienky vegánstva a zvyšovať povedomie spoločnosti o karnizme (Joy, 2017).

Nesmieme zabúdať, že obrovské množstvo ľudí, ktorým dovoľíme byť súčasťou vegánskeho hnutia (aj keď konzumujú mäso), a ktorí vedia využiť svoj vplyv, má väčší vplyv na pozitívnu zmenu voči karnizmu, ako človek, ktorý celý život nekonzumuje zvieratá. Odháňaním takých ľudí preukazujeme veľkú „neslužbu“ vegánstvu a zvieratám (Joy, 2017).

Vegánstvo so sebou prináša riziká aj na osobnej úrovni: *„Chciet' od ľudí, aby prestali jesť zvieratá neznamená chciet' od nich len zmenu v správaní, ale najmä zmenu v myslení a usudzovaní, chciet' od nich aby sa stali členmi minoritnej ideologickej skupiny, chciet' od nich, aby boli ochotní riskovať svoje vzťahy a väzby s ľuďmi vo svojich životoch“* (Joy, 2017: od 05:37 do 05:56 min.). Potlačenie karnizmu a prechod k ideológii vegánstva so sebou prináša problémy ako sú neakceptácia okolia, potreba neustáleho vysvetľovania svojho myslenia a činností, a veľmi často je výsledkom narušenie vzťahov.

To potvrdzujú aj iní autori. Napríklad Hank Rothenberg (2014) vo svojej štúdií konštatuje, že vegetariáni už len svojou prítomnosťou „ohrozujú“ karnistov, a to v zmysle, že im pripomínajú disonanciu, ktorú pociťujú, a je tak pre nich ťažšie používať mechanizmy na úľavu od kognitívneho tlaku a nevnímať konzumované mäso ako živé zviera. Vegetariáni taktiež podkopávajú predstavu karnistov, že neexistuje iná možnosť ako konzumovať mäso pre prežitie človeka (Ibid.).

Aj Carol Adams (2003) vo svojej knihe *Living among Meat Eaters: The Vegetarian's Survival Handbook*¹³ píše, že pre veľa ľudí, ktorí jedia mäso, je vegetariánstvo akosi hrozbou, pretože na jednej strane nechcú jesť mäso, z viacerých dôvodov, a na druhej strane sa ho nevedia vzdať.

Melanie Joy (2017) vysvetľuje, že riešením je naučiť sa správnej komunikácii, pretože za svetmi vegánstva a karnizmu ide hlavne o komunikáciu medzi ľuďmi. Často sa rieši práve otázka „čo“ – kam sa pôjdeme najesť, čo budeme variť na Vianoce, atď. a zabúda sa pritom na to, „ako“ sa o týchto veciach vyjadrujeme. Je nutné byť jeden voči druhému otvorený a tolerantný, a hlavne pre karnistov – snažiť sa byť čo najmenej súdiaci a snažiť sa pochopiť a vidieť svet očami vegána. Čo môže (a mal by) vegán urobiť, je nepresviedčať karnistu, aby zmenil svoju ideológiu, ale učiť ho porozumeniu a informáciám o svojej vlastnej ideológii. (Joy, 2017)

¹³ Život medzi konzumentmi mäsa: Príručka prežitia pre vegetariánov

Záver

Táto práca si dala za cieľ preskúmať koncept karnizmu, a zistiť, prečo ľudia vnímajú rôzne druhy zvierat odlišne (čo sa týka ich konzumácie), a čo je príčinou bežného javu v spoločnosti, kedy sa napriek tomu, že sú ľudia vo všeobecnosti empatické bytosti a je im nepríjemné byť svedkami utrpenia iných živých tvorov (Gray et al., 2014; Lamm et al., 2010), podieľajú, aj keď nepriamo, na takomto utrpení (Disanto et al., 2014) konzumáciou mäsa, pričom si tieto skutočnosti nespájajú. Pri riešení týchto otázok sme sa snažili prepojiť význam spoločnosti pri utváraní názorov a správania jedinca, s jeho osobnými motiváciami. Tento postup bol pre nás kľúčový k porozumeniu ideológie karnizmu.

V prvej kapitole práce sme riešili problematiku vývoja úlohy mäsa v spoločnosti a vplyv kultúry a spoločenských vzťahov na vnímanie zvierat jedincom. Zistili sme, že mäso hralo vo vývoji spoločnosti dôležitú úlohu. Lov veľkých zvierat prispel ku vzniku del'by práce a rozvoju sociálnych vzťahov. Prechodom k poľnohospodárskemu spôsobu života začal človek prvýkrát svoje spolužitie so zvieratami, ktoré navždy zmenilo jeho pohľad na ne. Došlo k narušeniu rovnocenných vzťahov – zvieratá sa stali človeku nadradené. Okrem nutnej obživy začalo mať mäso aj symbolický význam, stalo sa znakom bohatstva a hojnosti, a následne aj moci. Typickým bolo pre mocných mužov, a stalo sa tak nástrojom na diskrimináciu žien a chudobných.

Vypozorovali sme, že zatiaľ čo v minulosti bolo typické pripravovať zvieratá (ako jedlo) vcelku, so všetkými časťami tela, postupom času sa ľudia snažili čím ďalej tým viac zakryť pôvod mäsa v živom zvierati. Dnes sa používajú na označenie mäsa slová, ktoré majú odvieť pozornosť od skutočnosti, že mäso „skutočne“ pochádza z daného zvierat'a.

V ďalšej časti kapitoly sme venovali pozornosť kultúrnym vplyvom na výber konzumovaných zvierat. Zistili sme, že náboženstvo je jedným z hlavných indikátorov rozdelenia zvierat na jedlé a nejedlé, samozrejme s prihliadnutím na historické okolnosti, akými sú napríklad proces

domestikácie či vhodné podmienky (geografické, symbolické...) pre chov zvierat.

Jedinci tej istej kultúry majú vytvorený podobný, ak nie rovnaký psychologický rámec, pomocou ktorého rozdeľujú zvieratá na jedlé a nejedlé. Avšak ľudia nie sú identický, každý jedinec vníma tú istú skutočnosť inak. To implikuje, že rozdelenie zvierat na jedlé a nejedlé a vnímanie mäsa je rôzne u každého jedinca.

To sa nám potvrdilo v druhej kapitole, kde sme zistili, že u ľudí, ktorí jedia mäso vzniká tzv. kognitívna disonancia. Jav, kedy správanie jedinca nie je v súlade s jeho hodnotami, čo mu spôsobuje morálny diskomfort, ktorého sa snaží zbaviť pomocou viacerých stratégií. Sú nimi napríklad zapieranie, že zvieratá cítia bolesť alebo znižovanie morálneho statusu (hlavne) konzumovaných zvierat. Podrobne tento fenomén opísal Loughnan et al. (2012), v ktorého experimentoch sa tiež ukázalo, že čím ľudskejšími vlastnosťami podľa respondentov zviera disponovalo, tým menej ochotní boli zjesť ho.

Túto teóriu podporuje aj Joy (2010) vo svojej teórii karnizmu. Karnizmus je dominantná ideológia, ktorej hlavnou charakteristikou je používanie násilia (bez ktorého by nemohla existovať). Zistili sme, že karnizmus sa primárne snaží potlačiť empatiu ľudí, aby im umožnil jesť telá zvierat bez (zjavných) problémov. Používa na to množstvo mechanizmov, ktorými presvedča o správnosti a nevyhnutnosti konzumácie mäsa. Zistili sme, že neviditeľnosť je pre túto ideológiu veľmi dôležitá, pretože napomáha k tomu, aby bolo normálne jesť mäso a zároveň nevedieť, nezamýšľať sa, odkiaľ sa vzalo – veľkochovy sú ukryté pred zrakmi verejnosti zvnútra, a často aj zvonku tým, že sa nachádzajú ďaleko od ľudských obydľí. Taktiež sme zistili, že karnizmus, tak ako napríklad vegetariánstvo, tiež vychádza z určitých presvedčení, no práve všetky spomínané obranné mechanizmy dopomáhajú k tomu, aby sa konzumácia mäsa javila ako daná viac než ako rozhodnutie.

Karnizmus je v spoločnosti plne legitimizovaný a inštitucionalizovaný, predávaný najmä v procese socializácie a upevňovaný po celý život.

V poslednej kapitole sme sa venovali rizikám, ktoré karnizmus môže predstavovať a analyzovali sme riešenia, ktoré by v budúcnosti mohli priniesť pozitívne zmeny v spoločnosti.

Najväčšou hrozbou karnizmu je jeho dopad na životné prostredie. Zapríčiňuje globálne otepľovanie, odlesňovanie pralesov, znečisťovanie pôdy, vody a ovzdušia, vyhynutie druhov atď.

Vysoká spotreba mäsa môže spôsobovať kardiovaskulárne choroby, rakovinu, cukrovku a ďalšie.

Možné riešenia obidvoch situácií predstavuje znížená konzumácia mäsa, jeho nahrádzanie rastlinnými substitútmi alebo umelo kultivované mäso. Zistili sme, že vo väčšine prípadov ľudia nie sú ochotní pristúpiť k zmene, pretože situácia podľa nich nie je taká vážna ani v jednom z prípadov.

Jednu zo zmien predstavujú vegetariáni a vegáni, ktorí sú ochotní vzdať sa (pôžitku z) mäsa. Zistili sme, že tieto koncepty sa stávajú čoraz populárnejšími.

Ďalší možný vývoj tejto témy vidíme v skúmaní, aké nástroje by mohli dopomôcť k zvyšovaniu povedomia o karnizme, ktoré by ľudia brali vážne, a začali by hoci len minimálne znižovať svoju spotrebu svoj živočíšnych výrobkov.

Zoznam použitých zdrojov

- Adams, C. J. (2003). *Living among meat eaters: the vegetarian's survival handbook*. New York: Continuum.
- Adams, C. J. (2010). *The sexual politics of meat: a feminist-vegetarian critical theory* (20th anniversary ed). New York ; London: Continuum.
- Ahluwalia, R. (2018). Yulin Dog Meat Festival: What is it, how did it start and will activists ever manage to get it banned? | The Independent. [online] Retrieved July 22, 2018, from <https://www.independent.co.uk/travel/news-and-advice/yulin-dog-meat-festival-explainer-what-is-it-when-start-banned-controversy-a8410426.html>
- Apostolidis, C., & McLeay, F. (2016). Should we stop meating like this? Reducing meat consumption through substitution. *Food Policy*, 65, 74–89. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2016.11.002>
- Barker, G. (2006). *The agricultural revolution in prehistory: why did foragers become farmers?* Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Bar-Yosef, O. (2017). Facing climatic hazards: Paleolithic foragers and Neolithic farmers. *Quaternary International*, 428, 64–72. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.11.037>
- Bastian, B., Costello, K., Loughnan, S., & Hodson, G. (2012). When Closing the Human–Animal Divide Expands Moral Concern: The Importance of Framing. *Social Psychological and Personality Science*, 3(4), 421–429. <https://doi.org/10.1177/1948550611425106>
- Bastian, B., Loughnan, S., Haslam, N., & Radke, H. R. M. (2012). Don't Mind Meat? The Denial of Mind to Animals Used for Human Consumption. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(2), 247–256. <https://doi.org/10.1177/0146167211424291>
- Bates, M. (2018, February 27). Prehistoric Puppy May Be Earliest Evidence of Pet-Human Bonding. [online] Retrieved July 22, 2018, from <https://news.nationalgeographic.com/2018/02/ancient-pet-puppy-oberkassel-stone-age-dog/>
- BBC News. (2009, August 6). “Dog lard sale” probed in Poland. Retrieved from <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8188466.stm>

- Bekoff, M., & Bekoff, M. (2007). *Animals matter: a biologist explains why we should treat animals with compassion and respect*. Boston : [New York]: Shambhala ; Distributed in the United States by Random House.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1999). *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Biesalski, H.-K. (2005). Meat as a component of a healthy diet – are there any risks or benefits if meat is avoided in the diet? *Meat Science*, 70(3), 509–524. <https://doi.org/10.1016/j.meatsci.2004.07.017>
- Bratanova, B., Loughnan, S., & Bastian, B. (2011). The effect of categorization as food on the perceived moral standing of animals. *Appetite*, 57(1), 193–196. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2011.04.020>
- Breadsworth, A., & Keil, T. (1996). *Sociology on the Menu An Invitation to the Study of Food and Society*. Routledge.
- Breed, M. D. (2017). 1991 Pain in Animals. In *Conceptual Breakthroughs in Ethology and Animal Behavior* (pp. 197–198). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-809265-1.00065-4>
- Brisbin, I. L., & Risch, T. S. (1997). Primitive dogs, their ecology and behavior: unique opportunities to study the early development of the human-canine bond. *Journal of the American Veterinary Medical Association*, 210(8), 1122–1126.
- Brookshire, B. (2016, June 29). Empathy for animals is all about us. [online] Retrieved July 21, 2018, from <https://www.sciencenews.org/blog/scicurious/empathy-animals-all-about-us>
- Clement. (2011). “Pets or Meat”? Ethics and Domestic Animals. *Journal of Animal Ethics*, 1(1), 46. <https://doi.org/10.5406/janimalethics.1.1.0046>
- Cole, M., & Stewart, K. (2014). *Our children and other animals: the cultural construction of human-animal relations in childhood*. Farnham, Surrey, UK ; Burlington, VT: Ashgate.
- comparethemarket.com - Cars against humanity. (2018). [online] Retrieved July 13, 2018, from <https://www.comparethemarket.com/car-insurance/content/cars-against-humanity/>
- ČT24. (2013, February 11). Je libo koňské lasagne? Skandál už zasáhl skoro celou Evropu. [online] Retrieved July 21, 2018, from

<https://ct24.ceskatelevize.cz/ekonomika/1118163-je-libo-konske-lasagne-skandal-uz-zasahl-skoro-celou-evropu>

- de Boer, J., Schösler, H., & Boersema, J. J. (2013). Climate change and meat eating: An inconvenient couple? *Journal of Environmental Psychology*, 33, 1–8. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2012.09.001>
- Disanto, C., Celano, G., Varvara, M., Fusiello, N., Fransvea, A., Bozzo, G., & Celano, G. V. (2014). Stress factors during cattle slaughter. *Italian Journal of Food Safety*, 3(3). <https://doi.org/10.4081/ijfs.2014.1682>
- Donovan, J. (2011). Aestheticizing Animal Cruelty. *College Literature*, 38(4), 202–217. <https://doi.org/10.1353/lit.2011.0044>
- Douglas, M., & Douglas, M. (2003). *Purity and danger: an analysis of concepts of pollution and taboo*. London: Routledge.
- Dvořáková-Janů, V. (1999). *Lidé a jídlo* (Vyd. 1). Praha: ISV.
- Elias, N. (2006). *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie. I, I.,*. Praha: Argo.
- FAO's Animal Production and Health Division: Meat & Meat Products. (2014). [online] Retrieved July 18, 2018, from http://www.fao.org/ag/againfo/themes/en/meat/backgr_sources.html
- FAO's Animal Production and Health Division: Meat & Meat Products. (2014). [online] Retrieved July 25, 2018, from <http://www.fao.org/ag/againfo/themes/en/meat/background.html>
- FAOSTAT. (n.d.). [online] Retrieved July 25, 2018, from <http://www.fao.org/faostat/en/#data/CL>
- Festinger, L. (2001). *A theory of cognitive dissonance* (Reissued by Stanford Univ. Press in 1962, renewed 1985 by author, [Nachdr.]). Stanford: Stanford Univ. Press.
- Fiddes, N. (1991). *Meat, a natural symbol*. New York, N.Y.: Routledge. [online] Retrieved from <http://site.ebrary.com/lib/aunigeria/Doc?id=10061143>
- Fonseca, M. J., Franco, N. H., Brosseron, F., Tavares, F., Olsson, I. A. S., & Borlido-Santos, J. (2011). Children's attitudes towards animals: evidence from the RODENTIA project. *Journal of Biological Education*, 45(3), 121–128. <https://doi.org/10.1080/00219266.2011.576259>

- Fonseca, R. P. (2015). The Presence of Carnism on Portuguese Television. *Open Journal of Social Sciences*, 03(08), 48–55. <https://doi.org/10.4236/jss.2015.38004>
- Garber, M. (2012). *Good to Think With*. Fordham University Press. [online] Retrieved from <http://fordham.universitypressscholarship.com/view/10.5422/fordham/9780823242047.001.0001/upso-9780823242047-chapter-8>
- Giuffra, E., Kijas, J. M. H., Amarger, V., Carlborg, O., Jeon, J.-T., & Andersson, L. (2000). The Origin of the Domestic Pig: Independent Domestication and Subsequent Introgression. *GENETICS*, 154(4, 1785–1791), 7.
- Gossard, M. H. (2003). Social Structural Influences on Meat Consumption. *Human Ecology Review*, 10(1), 9.
- Gray, K., Schein, C., & Ward, A. F. (2014). The myth of harmless wrongs in moral cognition: Automatic dyadic completion from sin to suffering. *Journal of Experimental Psychology: General*, 143(4), 1600–1615. <https://doi.org/10.1037/a0036149>
- Groeneveld, E. (2016). Prehistoric Hunter-Gatherer Societies. [online] Retrieved July 15, 2018, from <http://www.ancient.eu/article/991/prehistoric-hunter-gatherer-societies/>
- Hajduchová, J. (2014). *Atlas masa: příběhy a fakta o zvířatech, která jíme*. Praha; [Brno: Heinrich-Böll-Stiftung; Hnutí Duha.
- Halal and Haram – The Federation of Islamic Associations of New Zealand | FIANZ. (n.d.). [online] Retrieved July 22, 2018, from <https://fianz.com/halal-and-haram-2/>
- Harris, M. (1998). *Good to eat: riddles of food and culture*. Long Grove, Il: Waveland Press.
- HEALTH ORGANIZATIONS SUPPORT PLANT-BASED OPTIONS FOR CHILDREN. (n.d.). Physicians Committee for Responsible Medicine. [online] Retrieved from <http://www.pcrm.org/sites/default/files/pdfs/health/school-lunch/Webinar/Health-Organizations-Support-Plant-Based-Options-For-Children.pdf>
- Holmes, B. (2015). Quiet revolutions. (Cover story). *New Scientist*, 228(3045), 31–35.

- Horard-Herbin, M.-P., Tresset, A., & Vigne, J.-D. (2014). Domestication and uses of the dog in western Europe from the Paleolithic to the Iron Age. *Animal Frontiers*, 4(3), 23–31. <https://doi.org/10.2527/af.2014-0018>
- “How Many Vegetarians Are There?” 2009 Poll -- The Vegetarian Resource Group. (n.d.). [online] Retrieved July 13, 2018, from <https://www.vrg.org/press/2009poll.htm>
- Hub, P. (2012). *Neber zvíře do úst, aneb, Podala snad Eva Adamovi jelito?: rozhovory o utrpení zvířat v systému živočišné výroby s dopadem na člověka, společnost a přírodu*. Brno: Tribun EU.
- Hursti, U.-K. K. (1999). Factors influencing children’s food choice. *Annals of Medicine*, 31(sup1), 26–32. <https://doi.org/10.1080/07853890.1999.11904396>
- info@aion.cz, A. C.-. (n.d.). 246/1992 Sb. Zákon na ochranu zvířat proti týrání. [online] Retrieved July 25, 2018, from <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1992-246>
- Joy, M. (2010). *Why we love dogs, eat pigs, and wear cows: an introduction to carnism: the belief system that enables us to eat some animals and not others*. San Francisco: Conari Press.
- Joy, M. (2017). Dr. Melanie Joy: “Veganism Will Be The Dominant Ideology.” [online] Retrieved from <https://www.plantbasednews.org/post/dr-melanie-joy-veganism-will-be-the-dominant-ideology>
- Lamm, C., Meltzoff, A. N., & Decety, J. (2010). How Do We Empathize with Someone Who Is Not Like Us? A Functional Magnetic Resonance Imaging Study. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 22(2), 362–376. <https://doi.org/10.1162/jocn.2009.21186>
- Leroy, F., & Praet, I. (2015). Meat traditions. The co-evolution of humans and meat. *Appetite*, 90, 200–211. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2015.03.014>
- Leviticus - On-line Bible. (n.d.). [online] Retrieved July 18, 2018, from <https://onlineb21.bible21.cz/bible.php?kniha=leviticus>
- Loughnan, S., Bastian, B., & Haslam, N. (2014). The Psychology of Eating Animals. *Current Directions in Psychological Science*, 23(2), 104–108. <https://doi.org/10.1177/0963721414525781>
- Loughnan, S., Bratanova, B., & Puvia, E. (2012). The meat paradox: how are we able to love animals and love eating animals? *In Mind*, 1, 15–18.

- Loughnan, S., Haslam, N., & Bastian, B. (2010). The role of meat consumption in the denial of moral status and mind to meat animals. *Appetite*, *55*(1), 156–159. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2010.05.043>
- Macdiarmid, J. I., Douglas, F., & Campbell, J. (2016). Eating like there's no tomorrow: Public awareness of the environmental impact of food and reluctance to eat less meat as part of a sustainable diet. *Appetite*, *96*, 487–493. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2015.10.011>
- MailOnline, B. A. H. for. (2013, January 1). Farmers in Switzerland routinely EATING cats and dogs with their meals. [online] Retrieved July 18, 2018, from <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2255684/Farmers-Switzerland-routinely-EATING-cats-dogs-meals.html>
- Martinez, J., Dabert, P., Barrington, S., & Burton, C. (2009). Livestock waste treatment systems for environmental quality, food safety, and sustainability. *Bioresource Technology*, *100*(22), 5527–5536. <https://doi.org/10.1016/j.biortech.2009.02.038>
- Melina, V., Craig, W., & Levin, S. (2016). Position of the Academy of Nutrition and Dietetics: Vegetarian Diets. *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics*, *116*(12), 1970–1980. <https://doi.org/10.1016/j.jand.2016.09.025>
- Moja Biblia - Sväté písmo - Kniha Genezis 1. kapitola. (n.d.). [online] Retrieved July 22, 2018, from <http://mojabiblia.sk/svatepismo/1/kniha-genezis-1/>
- Moja Biblia - Sväté písmo - Kniha Genezis 9. kapitola. (n.d.). [online] Retrieved July 22, 2018, from <http://mojabiblia.sk/svatepismo/1/kniha-genezis-kapitola-9/katolicky-preklad/>
- Petter, O. (2018). The surprising reason why veganism is now mainstream | The Independent. [online] Retrieved July 22, 2018, from <https://www.independent.co.uk/life-style/food-and-drink/veganism-rise-uk-why-instagram-mainstream-plant-based-diet-vegans-popularity-a8296426.html>
- Piazza, J., Ruby, M. B., Loughnan, S., Luong, M., Kulik, J., Watkins, H. M., & Seigerman, M. (2015). Rationalizing meat consumption. The 4Ns. *Appetite*, *91*, 114–128. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2015.04.011>
- Redding, R. W. (2015). The Pig and the Chicken in the Middle East: Modeling Human Subsistence Behavior in the Archaeological Record Using

- Historical and Animal Husbandry Data. *Journal of Archaeological Research*, 23(4), 325–368. <https://doi.org/10.1007/s10814-015-9083-2>
- Riedl, H. L., Bennett, D. E., Mangan, A. M., Stinson, L. T., Wilkins, K., Gallo, T., & Pejchar, L. (2017). Book review. *Biological Conservation*, 205, 111–112. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2016.11.015>
- Rothgerber, H. (2014). Efforts to overcome vegetarian-induced dissonance among meat eaters. *Appetite*, 79, 32–41. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2014.04.003>
- Rozin, P. (2010). The Integration of Biological, Social, Cultural and Psychological Influences on Food Choice. In *The psychology of food choice* (pp. 19–39). Wallingford: Cabi. Retrieved from http://public.eblib.com/choice/publicfullrecord.aspx?p=289453_0
- Sabaté, J. (2003). The contribution of vegetarian diets to health and disease: a paradigm shift? *The American Journal of Clinical Nutrition*, 78(3), 502S–507S. <https://doi.org/10.1093/ajcn/78.3.502S>
- Serpell, J. (1996). *In the company of animals: a study of human-animal relationships*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press.
- Siegrist, M., Sütterlin, B., & Hartmann, C. (2018). Perceived naturalness and evoked disgust influence acceptance of cultured meat. *Meat Science*, 139, 213–219. <https://doi.org/10.1016/j.meatsci.2018.02.007>
- Simoons, F. J. (1994). *Eat not this flesh: food avoidances from prehistory to the present* (2nd ed., rev. and enl). Madison: University of Wisconsin Press.
- Singer, P. (2001). *Osvobození zvířat*. Praha: Práh.
- Sneddon, L. U., Elwood, R. W., Adamo, S. A., & Leach, M. C. (2014). Defining and assessing animal pain. *Animal Behaviour*, 97, 201–212. <https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2014.09.007>
- Steinfeld, H., Gerber, P., Wassenaar, T. D., Castel, V., Rosales M., M., & Haan, C. de. (2006). *Livestock's long shadow: environmental issues and options*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Tambiah, S. J. (1969). Animals Are good to Think and Good to Prohibit. *Ethnology*, 8(4), 423–459. <https://doi.org/doi:10.2307/3772910>

- The Vegetarian Resource Group Blog. (n.d.). [online] Retrieved July 13, 2018, from <https://www.vrg.org/blog/2011/12/05/how-many-adults-are-vegan-in-the-u-s/>
- Top Trends in Prepared Foods 2017: Exploring trends in meat, fish and seafood; pasta, noodles and rice; prepared meals; savory deli food; soup; and meat substitutes. (2017). [online] Retrieved July 13, 2018, from <https://www.reportbuyer.com/product/4959853/top-trends-in-prepared-foods-2017-exploring-trends-in-meat-fish-and-seafood-pasta-noodles-and-rice-prepared-meals-savory-deli-food-soup-and-meat-substitutes.html>
- Trendy Google. (2018a). [online] Retrieved July 13, 2018, from <https://trends.google.com/trends/explore?date=all&q=vegan>
- Trendy Google. (2018b). [online] Retrieved July 13, 2018, from <https://trends.google.com/trends/explore?date=all&q=vegetarian>
- TV NOVA. (2013, August 14). To snad ne! V Česku je první restaurace s psím masem! Dali byste si čivavu? [online] Retrieved July 21, 2018, from <http://tn.nova.cz/clanek/zpravy/domaci/lidi-vydesila-prvni-ceska-psi-restaurace-dali-byste-si-civavu-s-karamelem.html>
- Ursin, L., & Center for Environmental Philosophy, The University of North Texas. (2016). The Ethics of the Meat Paradox: *Environmental Ethics*, 38(2), 131–144. <https://doi.org/10.5840/enviroethics201638212>
- Vandrovcová, T. (2017). Zvířata jako laboratorní objekty: Analýza mocenského diskurzu, 143.
- Vegan Society Poll. (2016). [online] Retrieved July 13, 2018, from <https://www.ipsos.com/ipsos-mori/en-uk/vegan-society-poll>
- Vegan Statistics: Why The Global Rise in Plant-Based Eating Isn't A Fad. (2018, January 18). [online] Retrieved July 13, 2018, from <https://foodrevolution.org/blog/vegan-statistics-global/>
- Vegetarian Society - History - World History of Vegetarianism. (n.d.). [online] Retrieved July 22, 2018, from <https://www.vegsoc.org/page.aspx?pid=830>
- Verbeke, W., Pérez-Cueto, F. J. A., Barcellos, M. D. de, Krystallis, A., & Grunert, K. G. (2010). European citizen and consumer attitudes and preferences regarding beef and pork. *Meat Science*, 84(2), 284–292. <https://doi.org/10.1016/j.meatsci.2009.05.001>

Weary, D. M., Niel, L., Flower, F. C., & Fraser, D. (2006). Identifying and preventing pain in animals. *Applied Animal Behaviour Science*, *100*(1–2), 64–76. <https://doi.org/10.1016/j.applanim.2006.04.013>

Zacharias, N. (2012, March 7). Is There a Market for Vegan Food? [online] Retrieved July 13, 2018, from https://www.huffingtonpost.com/nil-zacharias/vegan-food_b_1324363.html

Zoznam grafov

Graf č.1	42
Graf č.2	43
Graf č.3	44